भूमिका – केवलं धनप्राप्तिः एव मानवजीवनस्य लक्ष्यं न भवेत् । 'धनमेव सर्वस्वम्' इति कदापि न चिन्तनीयम्। धनार्जनसमये अपि नीतिः रक्षणीया । 'शीलं परं भूषणम्' इति मनसि निधाय मानवाः धनार्जनं कुर्युः इति संदेशदात्री एषा कथा । गतषष्टिवर्षेभ्यः बालकानां मनस्सु अधिराज्यं करोति 'चन्दमामा' नाम मासिकपत्रम् । चेन्नईनगरात् त्रयोदशसु भाषासु प्रकाशितम् एतत् मासिकपत्रम् । विंशतिवर्षाणि यावत् तस्य संस्कृत-आवृत्तिः प्रकाशिता । अधुना अपि एतेषु मासिकपत्रेषु प्रकाशिताः विविधाः जीवनमूल्यप्रदर्शिकाः कथाः बालकान् तथा ज्येष्ठान् अपि रञ्जयन्ति । पञ्चाधिकद्विसहस्रतमे वर्षे जानेवारीमासस्य अङ्के (जानेवारी २००५) प्रकाशितकथायाम् अस्य पाठस्य बीजम् अस्ति ।

एषा कथा अस्मान् शिक्षयति यत् 'अधिकधनलोभेन कदापि कस्यापि च वञ्चना न करणीया । आत्मसम्मानः च रक्षणीयः' । विशेषतः वाणिज्य-व्यवस्थापनक्षेत्रे एतत् सुष्ठु अवधेयम् ।

दुर्गापुरनगरे रामपालः शिवदासश्च द्वौ प्रमुखौ वणिजौ । प्रबलयोः तयोः वाणिज्ये महती स्पर्धा आसीत्। कदाचित् कश्चन युवा शिवदासमागतः ।

कार्यमग्नः शिवदासः किञ्चित् समयानन्तरं तं युवानं पृष्टवान् 'को भवान् ? किमागमनकारणम् ?' इति। तदा सः तरुणः उक्तवान् – 'महोदय, मम नाम सौरभः । रामपालस्य कार्यालये कार्यं करोमि स्म । तत्र दीयमानं वेतनं न्यूनम् अपर्याप्तं वर्तते । तद् मया वारं वारं सूचितं, दर्शितं याचितमपि । परं ..... । हं ...... न कोऽपि लाभः । अतः भवतः कार्यालये वृत्तिः लभ्येत इति मत्वा तत् कार्यं त्यक्त्वा अत्रागतोऽस्मि ।'

'हं ...... तर्हि भवतु, अत्र अधिकवेतनेच्छया आगतः भवान् खलु। परम् अत्रापि भविष्यत्काले यदि वेतनं न्यूनं भासेत तर्हि अधिकवेतनं याचिष्यते एव खलु भवान्' इति शिवदासः उक्तवान्। तदा सौरभः सविनयं प्रत्यवदत्–'योग्यतायां सत्यामपि यदि वेतनम् अपर्याप्तं तर्हि विनैव याचनया वेतनाधिक्यं दातव्यम् इति तु स्वामिधर्मः एव । एतादृशं यदि न भवति तर्हि याचनायां को दोषः ?'

किञ्चित् विचिन्त्य शिवदासः प्रतिप्रश्नं कृतवान्–'अस्तु, यदि भवते वृत्तिं दास्यामि तर्हि मम को लाभः?' सम्भ्रान्तः सौरभः अवदत् 'न अधिगच्छामि भवतः प्रश्नस्य लक्ष्यम् इङ्गितं वा ।' 'अहं ज्ञातुकामोऽस्मि यत् भवान् कस्मिन् विभागे कार्यरतः ? व्यवस्थापनविभागे, विक्रयविभागे, वित्तविभागे अन्यत्र वा ? तत्र कीदृशं कार्यम् अतीवाभिमतं भवत्कृते?' – शिवदासः अपृच्छत् । सौरभः प्रत्युत्तरं दत्तवान्, ''प्रतिविभागं किञ्चित्कालः मया व्यतीतः। सर्वत्र अहं तथैव दत्तचित्तः। परं मानवसंसाधनविभागे अहमतीव रममाणः आसम्।'' 'तत् कार्यं भवत्कृते अतीव रुचिकरं वर्तते खलु । परं केन कारणेन?'– शिवदासः अपृच्छत् ।

सौरभः अकथयत्, ‘तत्र मया चरित्रबन्धनस्य तथैव स्वप्रगत्याः अवसरः लब्धः इति अहं मन्ये ।’ ‘भवतु। भवतु। तत्र कया प्रणाल्या भवता कार्यं कृतम् ?’ शिवदासेन पृष्टम् । ‘अनेन प्रश्नेन एव तस्मिन् कार्यालये कया प्रणाल्या कार्यं क्रियते एतद् ज्ञातुमिच्छति भवान् इति स्पष्टं भवति । परं तत् तु पण्यस्य गूढरहस्यं गूढमन्त्रः वा । तादृशं रहस्यभेदं प्रतारणां वा अहं न करोमि । परं कया पद्धत्या अहं कार्यं कर्तुमिच्छामि तत् कथयितुं शक्यते’, सौरभः अवदत् । ‘कथयतु भवान्’ शिवदासेन अनुमतम् ।

सौरभः निवेदितवान् – ‘प्रथमतः अहम् अतीव निर्बन्धेन सुस्पष्टं करोमि यत् यत्र मत्कृते कार्यसंतोषः तथैव आवश्यकतानुसारेण पर्याप्तं वेतनं स्यात्, कार्यानुकूलं स्वस्थं वातावरणम् अमला स्पर्धा वा स्यात् तर्हि तत्र कदापि कार्यत्यागः मन्मनः न स्पृशेत् । अपरं च मम कार्यपद्धतिः तु एका एव । ‘भिन्नरुचिर्हि लोकः’ तथैव ‘दृष्टं किमपि लोकेऽस्मिन् न निर्दुष्टं न निर्गुणम्’ इति मे दृढविश्वासः । अतः रुच्यनुसारम् अर्हतानुसारं च दीयमानं कार्यं सर्वोत्तमतां याति । एषः एव उत्कृष्टतायाः मूलमन्त्रः । परं तदर्थं प्रत्येकं वर्तमानं रुचिभिन्नत्वं योग्यताभिन्नत्वं मयैव अन्वेषणीयम्’ ।

एतत् श्रुत्वा शिवदासः तूष्णीं स्थितः । किञ्चित् कालं स्थित्वा विषण्णः सौरभः अवदत्, ‘भृशं निराशोऽहम्। यदि एवं तर्हि अन्यत्र गत्वा वृत्तिम् अन्विष्यामि । भवत्कृते योग्यतायाः अपेक्षया उद्योगरहस्यभेदः एव महत्त्वपूर्णः इति मे प्रतिभाति। तत्तु मम परिश्रमशीलतायाः नीत्याः च सर्वथा विरुद्धमेव । मम भृत्यधर्मः तत् कर्तुं मां न अनुजानाति । क्षम्यताम्, न पारयामि तस्य कार्यप्रणालीविषये भवते कथयितुम् ।’ इत्युक्त्वा सः परिवर्त्य प्रस्थितः । तत्क्षणम् एव उच्चैः हसन् सन्तुष्टः शिवदासः अभाषत, ‘तिष्ठतु! भवता दत्तम् उत्तरमेव भवतः योग्यतां कार्यनिष्ठां स्वामिनिष्ठां च सूचयति । यः एकस्य रहस्यं रक्षति सः कस्यापि रहस्यभेदं निश्चयेन हि न कुर्यात् । सः तु अतीव विश्वासार्हः । भवतः स्वागतमस्ति मम कार्यालये । एताः लेखापुस्तिकाः स्वीकरोतु। अद्यैव कार्यारम्भं करोतु’ इति ।

शब्दार्थः ।

१) वृत्तिः – उपजीविका, आजीविका । २) प्रतारणा – वञ्चना ।
३) निर्दुष्टम् – दोषरहितम् । ४) पण्यम् – व्यापारः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) अत्रागतोऽस्मि – अत्र + आगतः+अस्मि । २) निराशोऽहम् – निराशः + अहम् ।
३) ज्ञातुकामोऽस्मि – ज्ञातुकामः + अस्मि । ४) लोकेऽस्मिन् – लोके + अस्मिन् ।
५) भिन्नरुचिर्हि – भिन्नरुचिः + हि ।

समासविग्रहः ।

१) नीतिपरीक्षा – नीतेः परीक्षा । षष्ठीतत्पुरुषः ।
२) दुर्गापुरनगरे – दुर्गापुरं नगरम् । तस्मिन् । कर्मधारयः ।
३) सविनयम् – विनयेन सह । अव्ययीभावः ।
४) अपर्याप्तम् – न पर्याप्तम् । नञ्तत्पुरुषः ।
५) प्रतिविभागम् – विभागे विभागे प्रति । अव्ययीभावः ।
६) दत्तचित्तः – दत्तं चित्तं येन सः । बहुव्रीहिः ।
७) ज्ञातुकामः – ज्ञातुं कामः यस्यः सः । बहुव्रीहिः ।
८) भिन्नरुचिः – भिन्ना रुचिः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।

९) दृढविश्वासः - दृढः विश्वासः । कर्मधारयः ।
१०) कार्यमग्नः - कार्ये मग्नः । सप्तमीतत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) द्वौ - 'द्वि', संख्यावाचकम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, द्विवचनम् ।
२) याचिष्यते - याच् (१ आ.प.), लृट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) दास्यामि - दा-यच्छ् (१ प.प.), दा (३ उ.प. अत्र प.प.), लृट् , उत्तमपुरुषः, एकवचनम्।
४) रममाणः - रम् (१ आ.प.), शानच्-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।
५) अन्विष्यामि - अनु+इष् (४ प.प.), लट् , उत्तमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) प्रतिभाति - प्रति+भा (२ प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) अनुजानाति - अनु+ज्ञा (९ उ.प. अत्र प.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) हसन् - हस् (१ प.प.), शतृ-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) एतादृशं यदि न भवति तर्हि याचनायां कः दोषः ?
२) तादृशं रहस्यभेदं प्रतारणां वा अहं न करोमि ।
३) एषः उत्कृष्टतायाः मूलमन्त्रः ।
४) न पारयामि तस्य कार्यप्रणालीविषये भवते कथयितुम् ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) कस्मिन् विभागे सौरभः अतीव रममाणः ?
२) वृत्त्यर्थं सौरभः कं प्रति अगच्छत् ?
३) सौरभस्य मतानुसारेण कः स्वामिधर्मः ?
४) दुर्गापुरनगरे कौ प्रमुखौ वणिजौ ?
५) सौरभमतेन शिवदासः किं ज्ञातुम् इच्छति ?
६) कीदृशं कार्यं सर्वोत्तमतां याति ?
७) सौरभः कस्मिन् जीवनसूत्रे विश्वसिति ?
८) उत्कृष्टतायाः मूलमन्त्रः कः ?
९) सौरभदृष्ट्या शिवदासस्य कृते किं महत्त्वपूर्णम् ?
१०) कीदृशः मनुजः विश्वासार्हः ?
११) मानवसंसाधनविभागे कस्य अवसरः लब्धः सौरभेण ?

३. उचितं कारणं चित्वा पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) सौरभः रामपालं त्यक्त्वा शिवदासं प्रति अगच्छत् । यतः ....
१) रामपालः अपर्याप्तं न्यूनं वेतनं यच्छति स्म ।
२) रामपालः दरिद्रः जातः ।

२) सौरभः शिवदासं प्रति अगच्छत् । यतः ....

१) शिवदासः अधिकं वेतनं दद्यात् इति सौरभस्य विचारः ।

२) शिवदासः सौरभस्य सखा ।

३) सौरभः रहस्यभेदं कर्तुं न सज्जः । यतः ....

१) रहस्यभेदः न भृत्यधर्मः ।

२) सौरभः कार्ये अकुशलः ।

४) शिवदासेन सौरभः नियुक्तः । यतः ....

१) सौरभः अतीव मृदुलः, वाचालः च ।

२) सौरभः स्वामिनिष्ठः कार्यनिष्ठः च ।

४. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

वणिक् , युवा, सत्यम् , याचना, गूढम् , संतोषः, अर्हता

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

महती, युवा, लाभः, न्यूनम् , सत्यम् , अपर्याप्तम् , उच्चैः

६. विशेषण-विशेष्यसम्बन्धः ।

१) वेतनम् - .... , ... ।

२) वातावरणम् - .... , ... ।

३) दीयमानं कार्यम् - .... , ... ।

७. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

अ) वचनपरिवर्तनं कुरुत ।

१) सः तरुणः उक्तवान् ।

२) अहम् अतीव रममाणः आसम् ।

३) अहं रहस्यभेदं न करोमि ।

आ) लकारपरिवर्तनं कुरुत ।

१) सौरभः सविनयं प्रत्यवदत् । (लोट्लकारे परिवर्तयत ।)

२) भवतः प्रश्नस्य लक्ष्यम् इङ्गितं वा न अधिगच्छामि । (लङ्लकारे परिवर्तयत ।)

३) तादृशं रहस्यभेदं प्रतारणां वा अहं न करोमि । (लृट्लकारे परिवर्तयत ।)

४) सः कस्यापि रहस्यभेदं न कुर्यात् । (लट्लकारे परिवर्तयत ।)

इ) वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।

१) मया भवतः कार्यालये वृत्तिः लभ्येत ।

२) शिवदासः प्रतिप्रश्नं कृतवान् ।

३) प्रतिविभागं मया किञ्चित्कालः व्यतीतः ।

४) विना याचनया मया एव वेतनाधिक्यं दातव्यम् ।

५) मया चरित्रबन्धनस्य तथैव स्वप्रगत्याः अवसरः लब्धः ।

ई) पूर्वकालवाचकं निष्कासयत ।

१) किञ्चित् विचिन्त्य शिवदासः प्रतिप्रश्नं कृतवान् ।

२) सः परिवर्त्य प्रस्थितः ।

३) अहम् अन्यत्र गत्वा वृत्तिम् अन्विष्यामि ।

उ) 'स्म' निष्कासयत/योजयत ।

१) अहं रामपालस्य कार्यालये कार्यं करोमि स्म । ('स्म' निष्कासयत ।)

२) सौरभः शिवदासाय अकथयत् । ('स्म' योजयत ।)

ऊ) सति-सप्तमीरचनां निष्कासयत ।

योग्यतायां सत्यां विनैव याचनया वेतनाधिक्यं दातव्यम् ।

ए) वाक्यं शुद्धं कुरुत ।

१) यदि भवन्तं वृत्तिं दास्यामि तर्हि मम को लाभः ?

२) तत्र कया प्रणाल्या भवान् कार्यं कृतम् ?

३) न पारयामि तस्य कार्यप्रणालीविषये भवतः कथयितुम् ।

८. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) रामपालस्य कार्यालये कार्यं करोमि स्म । (तद्)

२) मया वारं वारं सूचितं दर्शितं याचितमपि । (सौरभ)

३) याचनायां कः दोषः? (तद्)

४) प्रतिविभागं किञ्चित्कालः मया व्यतीतः । (सौरभ)

५) शिवदासेन अनुमतम् । (तद्)

६) एषः एव उत्कृष्टतायाः मूलमन्त्रः (तद्)

७) शिवदासः तूष्णीं स्थितः । (तद्)

८) न पारयामि तस्य कार्यप्रणालीविषये भवते कथयितुम् । (रामपाल)

९. पृथक्करणं कुरुत ।

अ) घटनाक्रमानुसारेण वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) अ) शिवदासः सौरभस्य कार्यक्षेत्रं ज्ञातुम् ऐच्छत् ।

ब) रामपालस्य कार्यालये सौरभः कार्यम् अकरोत् ।

क) अधिकवेतनेच्छया शिवदासं प्रति सौरभः अगच्छत् ।

ड) तत्र अपर्याप्तं वेतनं प्राप्नोत् सः ।

२) अ) सौरभः रहस्यभेदं कर्तुं न सज्जः ।

ब) केवलं स्वकार्यपद्धतिम् उक्तवान् सौरभः ।

क) शिवदासः सौरभं नियुक्तवान् ।

ड) शिवदासः रामपालस्य प्रणालीं ज्ञातुम् ऐच्छत् ।

३) अ) सौरभः ‘मानवसंसाधनविभागः अभिमतः’ इति अकथयत् ।
ब) सौरभः रामपालस्य यशोरहस्यं भेत्तुं न सिद्धः ।
क) शिवदासः रामपालस्य प्रणालीं ज्ञातुम् ऐच्छत् ।
ड) शिवदासः सौरभस्य अभिमतक्षेत्रं ज्ञातुम् ऐच्छत् ।

ब) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

१)

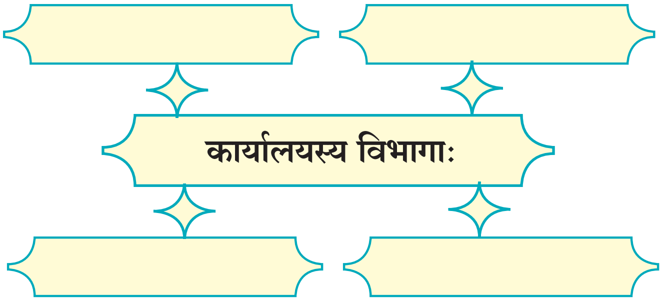

२)

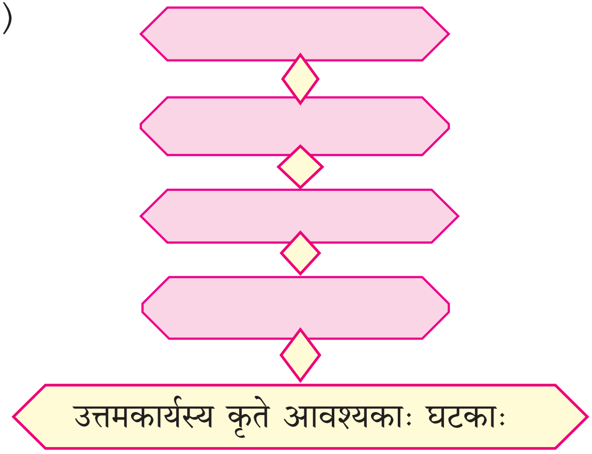

उपक्रमः – १) विविधकथाद्वारा मानवगुणानां सङ्कलनं कुरुत ।

***

कथारञ्जनी

धौम्यमहर्षेः आश्रमः । महती वृष्टिः । ‘कृषिक्षेत्रे अधिकं जलम् आगच्छति, तत् निवारयतु’ इति शिष्यं वदति धौम्यः । शिष्यः मृत्तिकया जलप्रवाहं निवारयितुं प्रयत्नं करोति । सः न शक्तः । अन्ते स्वयम्! एव शयनं कृत्वा जलप्रवाहं निवारयति । बहुकालानन्तरम् अपि शिष्यः न प्रत्यागतः इत्यतः धौम्यः कृषिक्षेत्रं गच्छति । शिष्यस्य साहसं दृष्ट्वा सन्तुष्टः गुरुः तस्मै ज्ञानं ददाति । तस्य शिष्यस्य नाम आरुणिः । उद्दालकः इति अपि तस्य अपरं नाम ।

द्वितीयः पाठः । बुद्धिर्बलवती ।

भूमिका – संस्कृतसाहित्ये नैकाः मनोरञ्जकाः नीतिप्रदाः च कथाः सन्ति । तासामध्ययनेन नीतिनैपुण्यं तथा बोधः जायते । जनाः विपत्तिषु न केवलं शरीरसामर्थ्येन अपि तु बुद्धिचातुर्येण तरन्ति । अतः प्रत्युत्पन्नमतिना सङ्कटनिराकरणाय उपयोज्यं साधनम् एव बुद्धिचातुर्यम् । बुद्धिः शक्तितः बलीयसी इति अस्याः कथायाः तात्पर्यम्। एषा कथा स्त्रीणां बुद्धिचातुर्यं दर्शयति ।

प्रस्तुतपाठः 'शुकसप्ततिः' इति कथासङ्ग्रहात् स्वीकृतः । एषः ग्रन्थः संस्कृतभाषया लिखितानां कथानां सङ्ग्रहः। शुकेन स्वामिन्यै कथिताः सप्ततिः कथाः अस्मिन् ग्रन्थे सङ्कलिताः । अस्य ग्रन्थस्य रचयिता अज्ञातः। ग्रन्थस्य कालविषये मतभिन्नता दृश्यते, तथापि एकसहस्रख्रिस्ताब्दात् चतुर्दशशतख्रिस्ताब्दपर्यन्तं (१००० इ.स. तः १४०० इ.स. पर्यन्तं) कदाचित् एषः ग्रन्थः रचितः इति मन्यन्ते ।

अयं कथाग्रन्थोऽतीव मनोरञ्जकः । मदनविनोदः नाम वणिक् व्यापारार्थं देशान्तरं गतः । तदा तस्य पालितः शुकः कथामाध्यमेन पद्मावतीं वणिक्पत्नीम् उपदिशति अनुरञ्जनं च करोति । शुकेन प्रतिरात्रि एका कथा कथिता । वणिजः प्रत्यागमनपर्यन्तं शुकेन सप्ततिः कथाः कथिताः । कथाप्रसङ्गे बोधपराणि सुभाषितानि अपि योजितानि । वनमार्गेण पितृगृहगामिनी बुद्धिमती कथं बुद्धिचातुर्येण स्वस्य तथा निजपुत्रयोः रक्षणमकरोत् इति वर्णितमस्यां कथायाम् ।

अस्ति देऊलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म । एकदा केनापि कार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितृगृहं प्रति प्रस्थिता। मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा धाष्ट्र्यचातुर्यमाश्रित्य पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद– " कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः? अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम् । पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते", इति श्रुत्वा व्याघ्रमारी काचिदियमिति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तो पलायितः। भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा कश्चित् धूर्तः जम्बुकः हसन्नाह – "भवान् कुतः भयात् पलायितः ?"

व्याघ्रः – गच्छ, गच्छ जम्बुक, त्वमपि किञ्चिद् गूढप्रदेशम् । यतो व्याघ्रमारीति या शास्त्रे श्रूयते तयाहं हन्तुमारब्धः । परं गृहीतकरजीवितो नष्टः शीघ्रं तदग्रतः ।

जम्बुकः – व्याघ्र, त्वया महत्कौतुकम् आवेदितं यन्मानुषादपि बिभेषि ?

व्याघ्रः – प्रत्यक्षमेव मया सात्मपुत्रावेकैकशो मामत्तुं कलहायमानौ चपेटया प्रहरन्ती दृष्टा ।

जम्बुकः – स्वामिन्, यत्रास्ते सा धूर्ता तत्र गम्यताम् । व्याघ्र, तव पुनः तत्र गतस्य सा सम्मुखमपीक्षते यदि, तर्हि त्वया अहं हन्तव्यः ।

व्याघ्रः – जम्बुक, यदि त्वं मां मुक्त्वा यासि तदा वेलाप्यवेला स्यात् ।

जम्बुकः – यदि एवं तर्हि मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम् ।

स व्याघ्रः तथा कृत्वा काननं ययौ । जम्बुकेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती – जम्बुककृतोत्साहाद् व्याघ्रात् कथं मुच्यताम् ? परं प्रत्युत्पन्नमतिः सा जम्बुकम् आक्षिपन्त्यङ्गुल्या तर्जयन्त्युवाच –

रे रे धूर्त त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा ।
विश्वास्याद्यैकमानीय कथं यासि वदाधुना ।।

एतत् श्रुत्वा भयभीतः व्याघ्रः अचिन्तयत् । ''अयं धूर्तः खलु जम्बुकः मां वञ्चयति । वरम् अधुना पलायनम्''। व्याघ्रः दूरं पलायितः । तदा जम्बुकोऽपि पलायितः ।

अहो प्रत्युत्पन्नमतित्वं बुद्धिमत्याः! अत एव उच्यते खलु – '' सर्वकार्येषु हे तन्वि! बुद्धिर्बलवती सदा ।''

शब्दार्थः ।

१) पुत्रद्वयोपेता – पुत्रद्वयेन सहिता ।
२) धाष्टर्यम् – धैर्यम् ।
३) चपेटया – करप्रहारेण ।
४) प्रहृत्य – प्रहारं कृत्वा ।
५) विभज्य – विभागं कृत्वा ।
६) गृहीतकरजीवितः – हस्ते प्राणान् गृहीत्वा ।
७) अत्तुम् – भक्षयितुम् ।
८) वेला – समयः, निर्बन्धः ।
९) जम्बुकः – शृगालः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) कश्चिल्लक्ष्यते – कश्चित् + लक्ष्यते ।
२) हसन्नाह – हसन् + आह ।
३) वेलाप्यवेला – वेला + अपि + अवेला ।
४) सात्मपुत्रावेकैकशः – सा+आत्मपुत्रौ+एकैकशः ।
५) आक्षिपन्त्यङ्गुल्या – आक्षिपन्ती + अङ्गुल्या ।
६) अयमेकस्तावद्विभज्य – अयमेकः + तावत् + विभज्य ।
७) तर्जयन्त्युवाच – तर्जयन्ती + उवाच।
८) यन्मानुषादपि – यत् + मानुषात् + अपि।
९) सम्मुखमपीक्षते – सम्मुखम्+अपि+ईक्षते।

समासविग्रहः ।

१) पुत्रद्वयोपेता – पुत्रद्वयेन उपेता । तृतीयातत्पुरुषः ।
२) पितृगृहम् – पितुः गृहम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।
३) गहनकानने – गहनं काननम्, तस्मिन् । कर्मधारयः ।
४) भयाकुलचित्तः – भयेन आकुलम् । तृतीयातत्पुरुषः ।
भयाकुलं चित्तं यस्य सः। बहुव्रीहिः ।
५) व्याघ्रमारी – व्याघ्रं मारयति इति । उपपदतत्पुरुषः ।
६) जम्बुककृतोत्साहात् – जम्बुकेन कृतः, जम्बुककृतः । तृतीयातत्पुरुषः।
जम्बुककृतः उत्साहः, जम्बुककृतोत्साहः, तस्मात्। कर्मधारयः ।
७) प्रत्युत्पन्नमतिः – प्रत्यत्पुन्ना मतिः यस्याः सा । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) ददर्श – दृश् (१ प.प), लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
२) जगाद – गद् (१ प.प.), लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) भुज्यताम् – भुज् (७ उ.प.), कर्मणि लोट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) लक्ष्यते – लक्ष् (१० प.प.), कर्मणि लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) श्रूयते – श्रु (५ प.प.), कर्मणि लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) बिभेषि – भी (३ प.प.), लट् , मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) अत्तुम् – अद् (२ प.प.), हेत्वर्थक-तुमन्त-अव्ययम् ।
८) प्रहरन्ती – प्र + हृ (१ प.प.), शतृप्रत्ययान्त विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।
९) गम्यताम् – गम् (१ प.प.), कर्मणि लोट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१०) ईक्षते – ईक्ष् (१ आ.प.), लट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
११) ययौ – या (२ प.प.), लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१२) हन्तव्यः – हन् (२ प.प.), तव्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।
१३) मुक्त्वा – मुच् (६ प.प.), पूर्वकालवाचक-त्वान्त-अव्ययम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) व्याघ्रो भयाकुलचित्तो पलायितः ।
२) तर्हि त्वया अहं हन्तव्यः इति ।
३) जम्बुककृतोत्साहाद् व्याघ्रात् कथं मुच्यताम् ?
४) सर्वकार्येषु हे तन्वि ! बुद्धिर्बलवती सदा ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) बुद्धिमती केन उपेता पितृगृहं प्रति प्रस्थिता ? २) व्याघ्रः किं विचार्य पलायितः ?
३) जम्बुकः किं वदन् व्याघ्रस्य उपहासं करोति ? ४) बुद्धिमती जम्बुकं किम् उक्तवती ?
५) पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती किं चिन्तितवती ?

३. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) तत्र राजसिंह: नाम राजपुत्रः वसति स्म ।
२) गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श ।
३) बुद्धिमती चपेटया पुत्रौ प्रहृतवती ।
४) व्याघ्रं दृष्ट्वा धूर्तः शृगालः अवदत् ।
५) त्वं मानुषात् बिभेषि ।
६) पुरा त्वया मह्यं व्याघ्रत्रयं दत्तम् ।

४. कः कं वदति ?

१) ''भवान् कुतः भयात् पलायितः ?''
२) ''यदि त्वं मां मुक्त्वा यासि तदा वेलाप्यवेला स्यात् ।''
३) ''रे रे धूर्त त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा ।''

५. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

ग्राम:, भार्या, काननम् , पुत्र:, जम्बुक:, धूर्त:, सत्वरम् , प्रत्युत्पन्नमति:, कलह:

६. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

ग्राम:, प्रत्युत्पन्नमति:, धूर्त:, सत्वरम् , दूरम्

७. विशेषणविशेष्यमेलनं कुरुत ।

अ	आ
१) धूर्तः	क) राज्ञी
२) भीतः	ख) जम्बुकः
३) बुद्धिमती	ग) पुत्रौ
४) मातृगामिनौ	घ) व्याघ्रः

८. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) त्वं मां मुक्त्वा यासि । ('त्वम्' इत्यस्य स्थाने 'भवान्' शब्दं योजयत ।)
२) स व्याघ्रः तथा कृत्वा काननं ययौ । (लिट्लकारस्थाने लट्लकारं योजयत ।)
३) तत्र राजसिंह: नाम राजपुत्र: वसति स्म । ('स्म' निष्कासयत ।)
४) सा एकं व्याघ्रं ददर्श । (लङ्लकारे परिवर्तयत ।)
५) त्वया महत्कौतुकम् आवेदितम् । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)
६) त्वं मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम् । ('त्वं' स्थाने 'भवान्' उपयुज्य वाक्यं लिखत ।)
७) दूरात् व्याघ्रं दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती । (पूर्वकालवाचकम् अव्ययं निष्कासयत ।)

९. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) तस्य भार्या पितु: गृहं प्रस्थिता । (राजसिंह)
२) गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श । (बुद्धिमती)
३) धूर्त: जम्बुक: मां वञ्चयति । (व्याघ्र)
४) अहो प्रत्युत्पन्नमतित्वं बुद्धिमत्या: । (तद्)
५) रे रे धूर्त, त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा । (बुद्धिमती)
६) जम्बुकेन सहितम् आयान्तं व्याघ्रं दृष्ट्वा बुद्धिमती चिन्तितवती । (तद्)

१०. पृथक्करणं कुरुत ।

घटनाक्रमानुसारेण वाक्यानि पुनर्लिखत ।

बुद्धिमती चपेटिकां ददाति । भीतः व्याघ्रः पलायते ।

जम्बुकः व्याघ्रं मिलति । बुद्धिमती पितुः गृहं प्रति चलति ।

उपक्रमः – १) बुद्धिचातुर्यविषयकाणां कथानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

२) बुद्धिचातुर्यविषयकाणां सुभाषितानां सङ्ग्रहं कुरुत ।

***

कथारञ्जनी

इस्लामिकैः पारसदेशः आक्रान्तः । तेषाम् अमानुषैः अत्याचारैः सन्त्रस्ताः ३०० परिवाराः स्वदेशत्यागम् अकुर्वन् । जलमार्गेण ते भारतवर्षं प्राप्नुवन् । समुद्रतटे स्थितं सञ्जाणनगरं ते समागताः । प्रधान-पुरोहितस्य नेतृत्वे ते राजानं प्रार्थितवन्तः- ''महाप्रभो, शरणागताः वयम् । आश्रयम् इच्छामः'' इति । नृपः अवदत्- ''भवन्तः सर्वे मम अतिथयः । भवतां स्वागतं मम कर्तव्यम् । वदन्तु, भवन्तः किम् इच्छन्ति?'' इति । प्रधानपुरोहितः प्रत्यवदत्- ''अग्निः अस्माकं पवित्रतमः देवः । एतम् अग्निं कष्टेन संरक्ष्य वयम् अत्र आनीतवन्तः। तस्य अग्नेः प्राणप्रतिष्ठार्थं देवालयः आवश्यकः'' इति। ''बाढम् । देवालयः प्रदीयते । अन्यत् किम् अपेक्षन्ते भवन्तः?'' राजा अपृच्छत् । ''निवासार्थं साधारणानि गृहाणि रचयितुम् इच्छामः''- प्रधानपुरोहितः अवदत् । ''आम् । तानि अपि दीयन्ते । अन्यत् किम्?'' - राजा पुनः पृच्छाम् अकरोत् । ''एतस्मिन् देशे भारभूताः न भविष्यामः । कृषिं कृत्वा उदरभरणं कर्तुम् इच्छामः । तदर्थं पर्याप्ता भूमिः अस्माकं कृते यदि उपलब्धा भवेत् तर्हि महान् उपकारः स्यात्''- प्रधान पुरोहितः याचितवान् । ''भूमिरपि कृषिकार्यार्थं प्रदास्यते''- राजा उक्तवान् । समस्ताः पारसिकाः आनन्दिताः । तदा राजा तान् अपृच्छत्- ''अतिथिधर्मम् अनुसृत्य अस्माभिः भवत्सु आदरः दर्शितः । सर्वविधानाम् अपेक्षाणां पूरणम् अपि प्रतिज्ञातम्। प्रतिफलरूपेण भवन्त : अस्मै देशाय किं दातुम् इच्छन्ति?'' इति। प्रधानपुरोहितः दुग्धं प्रार्थितवान् । राजाज्ञानुसारं भटैः चषकपरिमितं दुग्धम् आनीतम् । प्रधानपुरोहितः एकां पुटिकाम् उद्घाटितवान् । पुटिकायाम् आसीत् शर्कराचूर्णम् । प्रधानपुरोहितः चूर्णं दुग्धे योजितवान् । चूर्णं दुग्धे विलीनम् । पश्चात् प्रधानपुरोहितः अवदत्- ''एतद्देशीयसमाजे दुग्धे शर्करावत् वयं सम्मिलिताः भविष्यामः । शर्करायोगतः दुग्धस्य माधुर्यं यथा वर्धते, दुग्धं चषकात् बहिः नागच्छति यथा, तथा वयम् अत्र जीवनं करिष्यामः'' इति । तदनन्तरं शतकानि यावत् पारसिकाः भारतीयसमाजे पूर्णरूपेण विलीनाः भूत्वा न्यवसन् । शिक्षणं, विज्ञानं, सेवा, वाणिज्यम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु अनेन अल्पसङ्ख्यासमाजेन कृतं योगदानं तावत् अपूर्वम् । तेषां धर्मः, तेषां परम्पराः, तेषां संस्कृतिः च न केवलं सुरक्षितम्, अपि तु संवर्धितं चापि दृश्यते अत्र । १९१९ तमे ख्रिस्ताब्दे आङ्ग्लशासनेन पारसिकानां कृते आरक्षणविषयकः प्रस्तावः आनीतः । तदा दादाभाईनौरोजीमहोदयस्य नेतृत्वे सर्वैः पारसिकैः स च प्रस्तावः धिक्कृतः । तेषां सर्वेषाम् आक्रोशः आसीत्- 'अस्मान् अन्येभ्यः भूमिपुत्रेभ्यः मा पृथक् कुर्वन्तु' इति । अनुकरणीयः मार्गः खलु पारसिकनायकैः उपदिष्टः!

तृतीयः पाठः । शरण्यः शिबिः ।

भूमिका – कारुणिकस्य शिबिराजस्य एषा पद्यकथा कर्तव्यनिष्ठायाः पराकाष्ठां दर्शयति । राजा शिबिः शरणागतस्य कपोतस्य रक्षणार्थं स्वमांसमपि श्येनाय दातुं सिद्धः ।

काश्मीरनिवासिकविसोमदेवविरचितः 'कथासरित्सागरः' संस्कृतकथासाहित्यस्य शिरोमणिग्रन्थः । अनुमानतः सोमदेवस्य कालः एकादशं शतकमिति मन्यन्ते । गुणाढ्यकवेः 'बृहत्कथा' इति ग्रन्थस्य आधारेण लिखितोऽयं ग्रन्थः 'भारतीयकथापरम्परायाः महाकोषः' इति ख्यातिप्राप्तः । क्वचित् इतिहासाधारिताः कथाः सन्ति, क्वचित् अद्भुताश्रिताः अपि । तासु प्राचीनभारतीयसमाजस्य तथा संस्कृतेः चित्रं दृश्यते ।

एषा कथा कथासरित्सागरस्य कथापीठलम्बकस्य सप्तमतरङ्गात् गृहीता ।

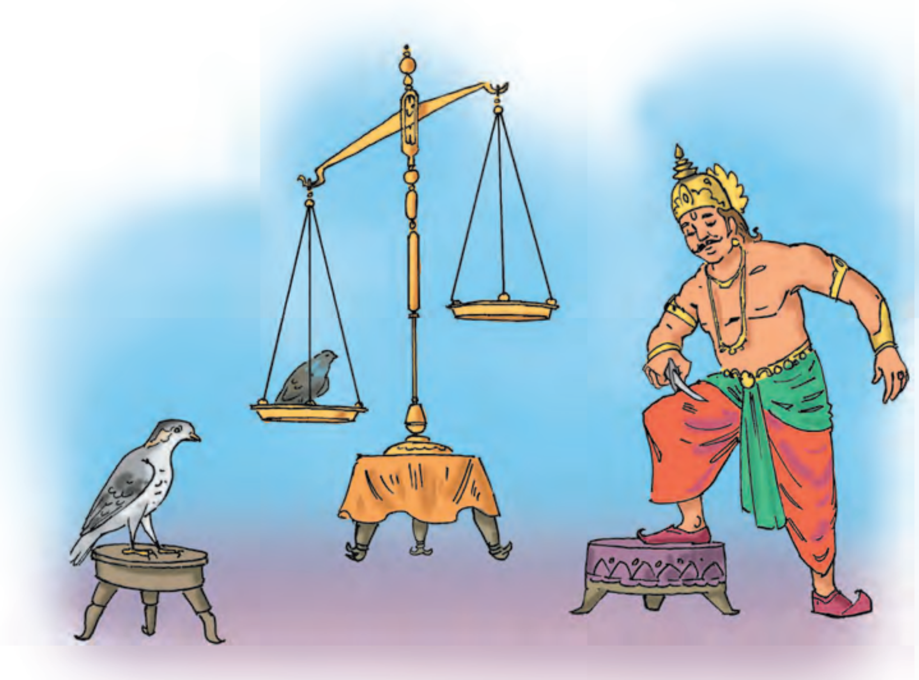

तथा च पूर्वं राजाभूत् तपस्वी करुणापरः ।
दाता धीरः शिबिर्नाम सर्वसत्त्वाभयप्रदः ।।१।।

तं वञ्चयितुमिन्द्रोऽथ कृत्वा श्येनवपुः स्वयम् ।
मायाकपोतवपुषं धर्ममन्वपतद् द्रुतम् ।।२।।

कपोतश्च भयाद् गत्वा शिबेरङ्कमशिश्रियत् ।
मनुष्यवाचा श्येनोऽथ स तं राजानमब्रवीत् ।।३।।

राजन् भक्ष्यमिदं मुञ्च कपोतं क्षुधितस्य मे ।
अन्यथा मां मृतं विद्धि कस्ते धर्मस्ततो भवेत् ।।४।।

ततः शिबिरुवाचैनमेष मे शरणागतः ।
अत्याज्यस्तद्ददाम्यन्यन्मांसमेतत् समं तव ।।५।।

श्येनो जगाद यद्येवमात्ममांसं प्रयच्छ मे ।
तथेति तत् प्रहृष्टः सन् स राजा प्रत्यपद्यत ।।६।।

यथा यथा च मांसं स्वमुत्कृत्यारोपयन्नृपः ।
तथा तथा तुलायां स कपोतोऽभ्यधिकोऽभवत् ।।७।।

ततः शरीरं सकलं तुलां राजाध्यरोपयत् ।
साधु साधु समं त्वेतद् दिव्या वागुदभूत्ततः ।।८।।

इन्द्रधर्मौ ततस्त्यक्त्वा रूपं श्येनकपोतयोः ।
तुष्टावक्षतदेहं तं राजानं चक्रतुः शिबिम् ।
दत्त्वा चास्मै वरानन्यांस्तावन्तर्धानमीयतुः ।।९।।

अन्वयः ।

१. तथा च पूर्वं तपस्वी, करुणापरः, दाता, धीरः, सर्वसत्त्वाभयप्रदः शिबिः नाम राजा अभूत् ।
२. अथ तं वञ्चयितुम् इन्द्रः स्वयं श्येनवपुः कृत्वा मायाकपोतवपुषं धर्मं द्रुतम् अन्वपतत् ।
३. कपोतः च भयात् गत्वा शिबेः अङ्कम् अशिश्रियत् । अथ सः श्येनः तं राजानं मनुष्यवाचा अब्रवीत् ।
४. राजन् ! क्षुधितस्य मे इदं भक्ष्यं कपोतं मुञ्च । अन्यथा मां मृतं विद्धि । ततः कः ते धर्मः भवेत् ?
५. ततः शिबिः एनम् उवाच, ''एषः मे (मां) शरणागतः । (अतः) अत्याज्यः । (अहम्) एतत् (एतेन) समं अन्यत् मांसं तव (तुभ्यं) ददामि ।
६. श्येनः जगाद, ''यदि एवं (तर्हि) मे आत्ममांसं प्रयच्छ । स राजा प्रहृष्टः सन् तत् (तं) 'तथा' इति प्रत्यपद्यत ।
७. नृपः च यथा यथा स्वं मांसम् उत्कृत्य आरोपयत्, तथा तथा तुलायां स कपोतः अभ्यधिकः अभवत् ।
८. ततः राजा सकलं शरीरं तुलां (तुलायाम्) अध्यरोपयत् । ततः ''साधु ! साधु ! एतत् तु समं'' (इति) दिव्या वाग् उदभूत् ।
९. ततः तुष्टौ इन्द्रधर्मौ श्येनकपोतयोः रूपं त्यक्त्वा तं शिबिं राजानम् अक्षतदेहं चक्रतुः । अस्मै च अन्यान् वरान् दत्त्वा तौ अन्तर्धानम् ईयतुः ।

वाग्विशेषः ।

१. अशिश्रियत् – श्रि-श्रय् (१ उ.प. अत्र प.प.) लुङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् । लुङ्लकारः दशसु लकारेषु एकः तृतीय-भूतकालप्रदर्शकः ।
२. मांसं तव ददामि – पञ्चमे श्लोके 'तव' इति षष्ठीप्रयोगः चतुर्थ्यर्थे योजितः । अयं सामान्यषष्ठीप्रयोगः इति उच्यते ।

शब्दार्थः ।

१) करुणापरः – कारुणिकः ।
२) वपुः – शरीरम् ।
३) विद्धि – जानीहि ।
४) प्रहृष्टः – मुदितः ।
५) शरण्यः – शरणे साधुः ।
६) शरणम् – आश्रयः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) राजाभूत् – राजा + अभूत् ।
२) श्येनोऽथ – श्येनः + अथ ।
३) त्वेतद् – तु + एतद् ।
४) राजाध्यरोपयत् – राजा+अध्यरोपयत् ।
५) ततस्त्यक्त्वा – ततः + त्यक्त्वा ।
६) वागुदभूत्ततः – वाक्+उदभूत्+ततः ।
७) यद्येवमात्ममांसम् –यदि+एवम्+आत्ममांसम्।
८) तुष्टावक्षतदेहम् – तुष्टौ + अक्षतदेहम् ।
९) वञ्चयितुमिन्द्रोऽथ – वञ्चयितुम् + इन्द्रः + अथ ।
१०) शिबेरङ्कमशिश्रियत् – शिबेः + अङ्कम् + अशिश्रियत् ।
११) स्वमुत्कृत्यारोपयन्नृपः – स्वम् + उत्कृत्य + आरोपयत् + नृपः ।
१२) शिबिरुवाचैनमेषः – शिबिः + उवाच + एनम् + एषः ।
१३) कपोतोऽभ्यधिकोऽभवत् – कपोतः + अभ्यधिकः + अभवत् ।
१४) अत्याज्यस्तद्ददाम्यन्यन्मांसमेतत् – अत्याज्यः + तद् + ददामि + अन्यत् + मांसम् + एतत् ।
१५) वरानन्यांस्तावन्तर्धानमीयतुः – वरान् + अन्यान् + तौ + अन्तर्धानम् + ईयतुः ।

समासविग्रहः ।

१) सर्वसत्त्वाभयप्रदः – सर्वाणि सत्त्वानि । कर्मधारयः ।
अभयं प्रददाति इति । उपपदतत्पुरुषः ।
सर्वसत्त्वेभ्यः अभयप्रदः । चतुर्थीतत्पुरुषः ।
२) श्येनवपुः – श्येनस्य वपुः इव वपुः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
३) मनुष्यवाचा – मनुष्यस्य वाक्, तया । षष्ठीतत्पुरुषः ।
४) शरणागतः – शरणम् आगतः । द्वितीया तत्पुरुषः ।
५) अत्याज्यः – न त्याज्यः । नञ्तत्पुरुषः ।
६) इन्द्रधर्मौ – इन्द्रः च धर्मः च । इतरेतरद्वन्द्वः ।
७) श्येनकपोतयोः – श्येनः च कपोतः च, तयोः । इतरेतरद्वन्द्वः ।
८) अक्षतदेहम् – न क्षतः । नञ्तत्पुरुषः ।
अक्षतः देहः यस्य सः । तम् । बहुव्रीहिः ।

रूपपरिचयः ।

१) तपस्वी – तपस्विन्, इन्नन्तम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।
२) दाता – दातृ, ऋकारान्तम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।
३) वञ्चयितुम् – वञ्च् (१० प.प.), हेत्वर्थक-तुमन्त-अव्ययम् ।
४) राजानम् – राजन्, अन्नन्तम् , पुंलिङ्गम् , द्वितीया, एकवचनम् ।
५) अब्रवीत् – ब्रू (२ उ.प. अत्र प.प.), लङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
६) मुञ्च – मुच् (६ प.प.), लोट् , मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
७) विद्धि – विद् (२ प.प.), लोट् , मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) उवाच – ब्रू (२ उ.प. अत्र प.प.) / वच् (२ प.प.), लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
९) जगाद – गद् (१ प.प.), लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१०) प्रयच्छ – प्र + दा (१ प.प.), लोट् , मध्यमपुरुषः, एकवचनम् ।

११) प्रहृष्टः - प्र + हृ (१ प.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा-एकवचनम्।
१२) आरोपयत् - आ + रूह् (१ प.प.), णिजन्तम्, लङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
१३) त्यक्त्वा - त्यज् (१ प.प), पूर्वकालवाचक-त्वान्त-अव्ययम् ।
१४) चक्रतुः - कृ (८ उ.प. अत्र प.प.), लिट् , प्रथमपुरुषः, द्विवचनम् ।
१५) उत्कृत्य - उत् + कृत् (६ प.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) मायाकपोतवपुषं धर्ममन्वपतद् द्रुतम् । २) अत्याज्यस्तद्ददाम्यन्यन्मांसमेतत् समं तव ।
३) ततः शरीरं सकलं तुलां राजाध्यरोपयत् । ४) तुष्टावक्षतदेहं तं राजानं चक्रतुः शिबिम् ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) राजा शिबिः कीदृशः आसीत् ? २) कपोतः कम् अशिश्रियत् ?
३) श्येनः राजानं किम् अब्रवीत् ? ४) राजा किम् अध्यरोपयत् ?
५) केन श्येनवपुः धृतम् ? केन च कपोतवपुः धृतम् ? ६) कौ राजानम् अक्षतदेहं चक्रतुः ?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

इन्द्रः, वपुः, प्रहृष्टः, वाक्, क्षुधितः, राजा

४. विरुद्धार्थकशब्दं लिखत ।

दाता

५. विशेषण-विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) दाता	राजानम्
२) तं	इदम्
३) भक्ष्यम्	शिबिः

६. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) श्येनः राजानम् अब्रवीत् । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)
२) त्वमिदं भक्ष्यं मुञ्च । ('त्वं' स्थाने 'भवान्' उपयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।)
३) इन्द्रधर्मौ राज्ञे वरं दत्त्वा अन्तर्धानम् अगच्छताम् । (त्वान्तं निष्कासयत ।)
४) हे राजन् ! आत्ममांसं मे प्रयच्छ । (क्रियापदं विधिलिङ्लकारे परिवर्तयत ।)

७. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) तं वञ्चयितुम् इन्द्रः श्येनवपुः अधारयत् । (शिबि)
२) कपोतः भयात् शिबेः अङ्कम् अशिश्रियत् (तद्)
३) हे राजन्, क्षुधितस्य मम भक्ष्यं मुञ्च । (श्येन)

४) एषः मे शरणागतः । (कपोत)
५) राजा सकलं शरीरम् अध्यरोपयत् । (तद्)
६) इन्द्रधर्मौ तुष्टौ । (तद्)

८. पृथक्करणं कुरुत ।

जालरेखाचित्रं पूरयत ।

शिबेः विशेषणानि लिखत ।

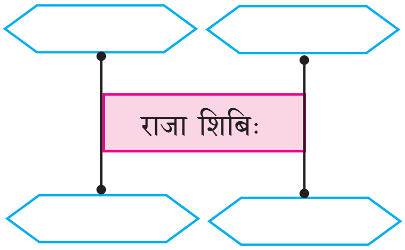

उपक्रमः – कर्णस्त्वचं शिबिर्मांसं जीवं जीमूतवाहनः ।
ददौ दधीचिरस्थीनि नास्त्यदेयं महात्मनाम् ।।

सूचना – कर्णः, जीमूतवाहनः, दधीचिः एतेषां कथाः अन्विष्यत लिखत च ।

***

कथारञ्जनी

कदाचित् आचार्यः शिष्यान् पृष्टवान्– ''पशुषु बृहत्तमः कः?'' छात्राः अवदन्– ''गजः । सः अस्ति महाशक्तिमान्'' इति । ''उन्नतः पशुः कः?'' आचार्यः पुनः अपृच्छत् । ''उन्नतः तु चित्रोष्ट्रः ।'' छात्राः अवदन्। ''महाबुद्धिमान् पशुः कः?'' पुनरपि अपृच्छत् आचार्यः । ''शृगालः'' छात्राः अवदन् । ''महता वेगेन धावितुं समर्थः कः?'' ''चित्रकः ।...'' ''अत्युन्नते स्थले डयने समर्थः कः?'' ''गरुडः ।'' ''वनस्य राजा कः?'' अपृच्छत् आचार्यः । ''वनराजः अस्ति सिंहः'' छात्राः अवदन् एकस्वरेण ।

तावत् कश्चन छात्रः अवदत्– ''सिंहः न अत्युन्नतः, न अतिशक्तिमान्, न महाबुद्धिमान् वा । अधिकवेगेन धावने समर्थः अपि न सः । तथापि सः वनराजः कथम् अभवत्?'' इति ।

''अन्येषु पशुषु ये शारीरशक्त्यतिशयाः दृश्यन्ते ते तु तान् पशून् उन्नत्यादिषु क्षेत्रेषु अद्वितीयान् अकुर्वन्। किन्तु राजत्वं प्राप्तुं तावन्मात्रं न पर्याप्तम् ।...'' छात्राः मौनेन आचार्यस्य कथनस्य श्रवणे मग्नाः आसन् । आचार्यः कथनम् अनुवर्तितवान्– ''मनोबलं सर्वबलातिशायि । मनोबलम् अस्ति चेत् यत्किमपि कार्यं साधयितुं शक्यम्। तदेव मनोबलं 'धीरता' इत्यपि उच्यते । तच्च मनोबलम् अधिकम् अस्ति सिंहे । अतः एव सिंहः वनराजः अभवत् ।...'' सर्वे छात्राः दत्तावधानाः सन्तः आचार्यस्य कथनं शृण्वन्तः आसन् । क्षणं विरम्य गुरुः कथनम् अनुवर्तितवान् – ''अस्मासु अपि एतत् मनोबलं सुदृढं स्यात् । शरीरस्य सर्वाणि अङ्गानि अपि यत्र असफलानि, तत्र मनोबलम् एकमेव अस्माकम् आधारः । अतः तस्य मनोबलस्य दृढतायै अस्माभिः निरन्तरं प्रयासः करणीयः । 'क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति' इति यद् वचनं श्रूयते तस्य अपि आशयः अयमेव । ये जीवने विशेषसफलतां प्राप्तवन्तः तेषां जीवनं पश्यत । ते आसन् मनोबलेन सुदृढाः । अतः सर्वदा अपि मनोबलस्य वर्धनाय प्रयासः करणीयः ।''

चतुर्थः पाठः । शुकवृत्तान्तः ।

भूमिका – संस्कृतगद्यसाहित्ये बाणभट्टस्य स्थानम् अनन्यसाधारणं वर्तते । तस्य कालः ख्रिस्ताब्दस्य सप्तमं शतकम् इति विमर्शकाः वदन्ति । सः सम्राड्हर्षवर्धनस्य राजसभायां राजकविः आसीत् । 'कादम्बरी' इति विदग्धं गद्यकाव्यं तथा 'हर्षचरितम्' इति ऐतिहासिकगद्यकाव्यम् इति द्वौ तस्य ग्रन्थौ प्रसिद्धौ ।

कादम्बरीकथायाः नायिका 'कादम्बरी' । अतः कादम्बरी इति ग्रन्थनाम विद्यते । समासप्रचुरता, दीर्घवर्णनानि, विशेषणप्रचुरता, सन्धिविपुलता, अतिदीर्घवाक्यानि एतैः विशेषैः युक्ता अपि एषा कथा अतीव रुचिरा तथा मनोहारिणी इति ख्याता । पेटिकान्तर्गता पेटिका इव कथान्तर्गता कथा प्रकटीभवति इत्यपि अस्य ग्रन्थस्य रचनाविशेषः। केचित्परिच्छेदा अपि सरल-सुलभ-सुबोधशब्दादिसंयोजनेन समलङ्कृताः सन्ति ।

अयं कथांशः कादम्बरीग्रन्थस्य प्रारम्भे एव लभ्यते । वैशम्पायनः नाम शुकः शूद्रकराजाय स्वकथां वर्णयति। तस्यां कथायाम् अन्तर्भूता अस्ति शुकस्य पूर्वजन्मनः कथा ।

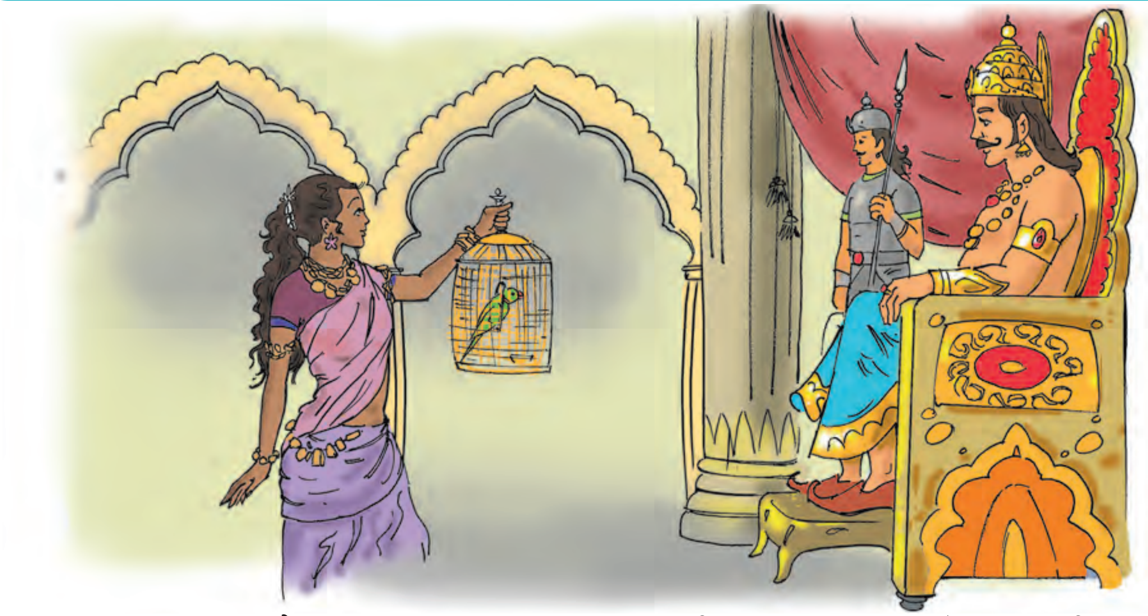

आसीत् राजा शूद्रको नाम । तस्य राज्ञः विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । एकदा प्रतिहारी राजानमब्रवीत्-देव, द्वारस्थिता काचित् कन्यका अन्येन केनचित् पुरुषेण सह पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति, ''अहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम् ।'' एतदाकर्ण्य उपजातकुतूहलस्तु राजा, ''को दोषः, प्रवेश्यताम्'', इत्यादिदेश। तदा प्रतिहारी तां कुमारीं प्रावेशयत्। सा कन्यका राजानं प्रणनाम । स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत्, ''देव, विदितसकलशास्त्रः सकलभूतलरत्नभूतः अयं वैशम्पायनो नाम शुकः । तदयमात्मीयः क्रियताम् ।'' एवं नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमुदघाटयत्। उद्घाटिते स विहङ्गराजो राजानमुद्दिश्य राजस्तुतिपरमेकं श्लोकं पपाठ । राजा तं श्रुत्वा सञ्जातविस्मयः प्रधानममात्यं कुमारपालितमब्रवीत्, ''श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता? महदाश्चर्यम्! प्रायेण पक्षिणः पशवश्च भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति। इदन्तु महच्चित्रम् ।'' कुमारपालितः नृपमवदत्, ''देव! किमत्र चित्रम्? एते शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतं वाचमुच्चारयन्ति ।'' वचनमेतत् श्रुत्वा नरपतिः वैशम्पायनमब्रवीत्, ''आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः । निवेदयतु भवतः पूर्ववृत्तान्तम्।'' वैशम्पायनस्तु सादरमब्रवीत्, ''देव, महतीयं कथा यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्।''

''अस्ति मध्यदेशालङ्कारभूता विन्ध्याटवी । तस्यां महामुनेरगस्त्यस्य आश्रमपदमासीत् । तस्य नातिदूरे पम्पाभिधानं सरः । तस्य पश्चिमे तीरे जीर्णः शाल्मलीवृक्षः । तत्र कोटरेषु शुककुलानि प्रतिवसन्ति स्म । एकस्मिन् कोटरे जायया सह निवसतः पितुरहमेको सूनुरभवम् । प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगच्छत् । जायाविनाशदुःखितोऽपि तातः मत्संवर्धनपरः अभवत्। एकदा प्रभातसमये मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य कोलाहलमशृणवम् । तदाहं समीपवर्तिनः पितुः पक्षपुटान्तरमविशम् । अभिमुखं शबरसैन्यमपश्यम् । तदैव शबरसैन्यस्य शबरसेनापतिमपश्यम् । सः शबरसेनापतिः अटवीपरिभ्रमणसमुद्भवश्रमापनयार्थम् आगत्य तस्यैव शाल्मलीतरोः अधः छायायां पल्लवासने समुपाविशत्। एकतमस्तु वृद्धशबरः विहगामिषास्वादलालसः शुककुलस्थानं वृक्षम् आमूलम् अपश्यत् । ततः सः पादपमारुह्य कोटरान्तरेभ्यः शुकशावकानगृह्णात्। अपगतासून् कृत्वा क्षितौ अपातयत् । क्रमेण च तातम् आकृष्य अपगतासुमकरोत् । मां तु तत्पक्षपुटान्तर्गतं नालक्षयत्। शुष्कपत्रराशेः उपरि पतितमात्मानमपश्यम्। यावच्चासौ तस्मात् तरुशिखरात् अवतरति तावदहं विटपिनो मूलदेशमविशम् । अवतीर्य च क्षितितलविप्रकीर्णान् संहृत्य शुकशिशून् आबद्ध्य अगच्छत् । तदा मां बलवती पिपासा परवशमकरोत् । तस्मात् तरुमूलात् सलीलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम्। सरसः अदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारितनामा मुनिकुमारः स्नातुमिच्छुः तदेव पम्पासरोवरमुपागमत्। स मां तदवस्थमालोक्य सरस्तीरमनाययत्। मामङ्गुल्या कतिचित् सलिलबिन्दूनपाययत्। मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् । ततो मां छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारितः कृताभिवादनः पितुः समीपवर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य मां ते मुनयः ''कुतः अयम् आसादितः शुकशिशुः'' इति तमपृच्छन्। असौ तानब्रवीत्, ''अयं स्नातुमितो गतेन मया सरस्तीर-तरु-नीड-पतितः जातदयेनानीतः। यावद् अयम् अक्षमः अन्तरिक्षम् उत्पतितुं तावत् अत्र एव कस्मिंश्चित् आश्रमतरुकोटरे धारयतु जीवितम्।'' इति एवम् अस्मत्सम्बद्धम् आलापम् आकर्ण्य भगवान् जाबालिः मां दृष्ट्वा ''स्वस्य एव अविनयस्य फलम् अनेन अनुभूयते'' इत्यवदत् । ततः सा तापसपरिषद् याचितवती तं भगवन्तम् ''आवेदय भगवन्, कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वायम्, अपनयतु नः कुतूहलम्।'' तदा सः महामुनिः प्रत्यवदत्- ''श्रूयतां यदि कौतूहलम्।'' एवं भगवता जाबालिना शुकस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् आरब्धम् ।

शब्दार्थः ।

१) उपजातः - निर्मितः ।
२) विस्मयः - आश्चर्यम् ।
३) शुककुलानि - शुकवंशाः ।
४) जाया - पत्नी ।
५) सूनुः - पुत्रः, आत्मजः ।
६) लोकान्तरम् अगमत् - दिवङ्गता ।
७) समीपवर्तिनः - निकटवर्तिनः ।
८) अभिमुखम् - मुखस्य पुरतः ।
९) क्षितितलम् - पृथ्वीतलम् ।
१०) अपगतासुः - मृतः ।
११) विहगामिषास्वादलालसः - विहगानां मांसस्य आस्वादलोलुपः ।

सन्धिविग्रहः ।

१) शूद्रको नाम - शूद्रकः + नाम ।
२) राजधान्यासीत् - राजधानी + आसीत् ।
३) उपजातकुतूहलस्तु - उपजातकुतूहलः + तु ।
४) भवद्भिरस्य - भवद्भिः + अस्य ।
५) क्रियतामित्युक्त्वा - क्रियताम् + इति + उक्त्वा ।
६) पशवश्च - पशवः + च ।
७) महच्चित्रम् - महत् + चित्रम् ।
८) महतीयम् - महती + इयम् ।
९) पितुरहमेको - पितुः + अहम् + एकः ।
१०) अपगतासूंश्च - अपगतासून् + च ।
११) कुतोऽयमासादितः - कुतः + अयम् + आसादितः ।
१२) जाबालिर्नाम - जाबालिः + नाम ।

समासविग्रहः ।

१) विदिशाभिधाना - विदिशा अभिधानं यस्याः सा । बहुव्रीहिः ।
२) द्वारस्थिता - द्वारे स्थिता । सप्तमीतत्पुरुषः ।
३) पञ्जरस्थम् - पञ्जरे तिष्ठति इति । तम् । उपपदतत्पुरुषः ।
४) कोटरोदरेषु - कोटराणाम् उदराणि, तेषु । षष्ठीतत्पुरुषः ।
५) शाल्मलीवृक्षः - शाल्मली नाम वृक्षः । कर्मधारयः ।
६) क्षितितलविप्रकीर्णान् - क्षितेः तलं क्षितितलम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।
क्षितितले विप्रकीर्णाः, तान् । सप्तमीतत्पुरुषः ।
७) अपगतासून् - अपगतानि असूनि येभ्यः ते, तान् । बहुव्रीहिः । (असु=प्राणाः)
८) महातपाः - महत् तपः यस्य सः । बहुव्रीहिः ।
९) अक्षमः - न क्षमः । नञ्तत्पुरुषः ।

रूपपरिचयः ।

१) आदाय - आ + दा (१ प.प., ३ उ.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
२) आदिदेश - आ + दिश् (६ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
३) प्रणनाम - प्र + नम् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
४) न्यवेदयत् - नि + विद् (२ प.प.), णिजन्तम् , लङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) निधाय - नि + धा (३ उ.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
६) पपाठ - पठ् (१ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१. ''प्रायेण पक्षिणः पशवश्च भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति ।''

२. ''देव, महतीयं कथा यदि कौतुकमाकर्ण्यताम् ।''

३. ''आवेदय भगवन्, कथमस्य सम्भवः, किमभिधानो वायम् ।''

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) राज्ञः नाम किम् ?

२) कः राजस्तुतिपरं श्लोकं पपाठ ?

३) शुककुलानि कुत्र प्रतिवसन्ति स्म ?

४) शुकः प्रभाते किम् अशृणोत् ?

५) शुकं सरस्तीरं कः अनयत् ?

६) जाबालिः शुकं दृष्ट्वा किमवदत् ?

७) शुकसारिकाप्रभृतयः विहङ्गविशेषाः किम् उच्चारयन्ति ?

३. उचितं कारणं चित्वा पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) राजा सञ्जातविस्मयः अभवत् ।

अ) यतः राजा शुकमुखात् श्लोकम् अशृणोत् ।

आ) यतः राजा द्वारस्थितां कन्यकाम् अपश्यत् ।

२) शुकशिशुः पितुः पक्षपुटान्तरम् अविशत् ।

अ) यतः सः व्याघ्रम् अपश्यत् ।

आ) यतः सः जनसमूहस्य कोलाहलम् अशृणोत् ।

३) मुनिकुमारः पम्पासरोवरम् उपागमत् ।

अ) यतः सः स्नानं कर्तुम् ऐच्छत् ।

आ) यतः सः पिपासाकुलः आसीत् ।

४) शुकशिशोः पिता तस्य संवर्धनपरः आसीत् ।

अ) यतः तस्य नीडम् असुरक्षितम् अभवत् ।

आ) यतः तस्य जननी लोकान्तरम् अगमत् ।

४. कः कं वदति ।

१) ''अहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्''।

२) ''आस्तां तावत् सर्वमेवेदम्, अपनयतु नः कुतूहलम्, आवेदयतु भवानादितः'' ।

३) ''श्रुता भवद्भिः अस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता?''

४) ''प्रायेण पक्षिणः पशवश्च भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति '' ।

५) ''कुतोऽयमासादितः शुकशिशुः''।

६) ''अयं स्नातुमितो गतेन मया सरस्तीर-तरु-नीड-पतितः जातदयेनानीतः'' ।
७) ''स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयते'' ।

५. वाक्यं पुनर्लिखित्वा सत्यम्/असत्यम् इति लिखत ।

१) शुकः राजानमुद्दिश्य राजस्तुतिपरमेकं श्लोकं पपाठ ।
२) प्रायेण पक्षिणः पशवश्च भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो न भवन्ति ।
३) शाल्मलीवृक्षः नूतनः आसीत् ।
४) एकदा अहं सन्ध्यासमये जनसमूहस्य कोलाहलम् अशृणवम् ।
५) हारितः मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

६. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

नगरी, शुकः, स्पष्टता, मुनिः, सरः, जाया, सूनुः, जननी, प्रभातम्, असुः, क्षितिः, पल्लवम्

७. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

राजा, स्पष्टता, कोलाहलः, मधुरता, प्रभातम्

८. समानार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
नाम	वृक्षः ।
पार्थिवः	पक्षी ।
कन्यका	अभिधानम् ।
विहङ्गः	राजा ।
पादपः	कुमारी ।

९. विरुद्धार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
स्तुतिः	नूतनः ।
स्पष्टता	अवतीर्य ।
जीर्णः	निन्दा ।
आरुह्य	तरुमूलम् ।
तरुशिखरम्	सन्दिग्धता ।

१०. मञ्जूषातः विशेषणानि चित्वा लिखत ।

कन्यका, वैशम्पायनः, श्लोकः, अमात्यः, कथा, विन्ध्याटवी, शाल्मलीवृक्षः, तातः, जनसमूहः, वृद्धशबरः, पिपासा, मुनिः
(मध्यदेशालङ्कारभूता, महती, प्रधानः, राजस्तुतिपरः, विदितसकलशास्त्रः, द्वारस्थिता, महातपाः, बलवती, विहगामिषास्वादलालसः, मृगयासक्तः, दुःखितः, जीर्णः)

११. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) अहम् इच्छामि देवदर्शनसुखम् अनुभवितुम् । (वाक्यं बहुवचने परिवर्तयत ।)

२) राजा आदिदेश । (लङ्लकारे परिवर्तयत ।)
३) राजा तं श्लोकं श्रुत्वा विस्मयचकित: अभवत् । (पूर्वकालवाचकं धातुसाधितम् अव्ययं निष्कासयत ।)
४) भवान् अपनयतु न: कुतूहलम् । ('भवान्' स्थाने 'त्वं' योजयत ।)
५) कोटरेषु शुककुलानि प्रतिवसन्ति स्म । ('स्म' निष्कासयत ।)
६) अहं मृगयासक्तस्य जनसमूहस्य कोलाहलम् अशृणवम् । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)
७) शुकशावकान् अपगतासून् कृत्वा क्षितौ अपातयत् । (पूर्वकालवाचक -धातुसाधित-अव्ययं निष्कासयत ।)
८) स्वस्य एव अविनयस्य फलम् अनेन अनुभूयते । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत ।)
९) अयम् अत्र एव कस्मिंश्चित् आश्रमतरुकोटरे जीवितं धारयतु । (विधिलिङ्लकारे परिवर्तयत ।)
१०) जाबालि: मां दृष्ट्वा अवदत् । (पूर्वकालवाचक -धातुसाधित-अव्ययं निष्कासयत ।)

१२. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) प्रतिहारी राजानम् अब्रवीत् । (तद्)
२) सा कन्यका राजानं प्रणनाम । (तद्)
३) पुरुष: नरपते: पुर: निधाय पञ्जरम् उदघाटयत् । (तद्)
४) प्रायेण पक्षिण: भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिन: भवन्ति (तद्)
५) तस्याम् अगस्त्यस्य आश्रमपदम् आसीत् । (विन्ध्याटवी)
६) स: शुकशावकान् अगृह्णात् । (तद्)
७) अहं विटपिन: मूलदेशम् अविशम् । (तद्)
८) मुनय: तम् अपृच्छत् । (हारित)
९) भगवता जाबालिना शुकस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तकथनम् आरब्धम् । (तद्)

१३. जालचित्रं पूरयत ।

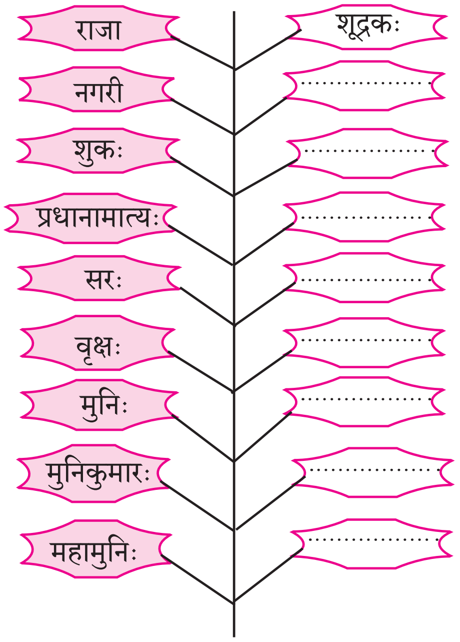

उपक्रम: - बाणभट्ट: तथा दण्डी एतयो: परिचयं लिखत ।

***

पञ्चमः पाठः ।

भेरीदृष्टान्तः ।

भूमिका – जैनानां मूलधार्मिकसाहित्यम् 'आगम' इत्युच्यते । तस्याः परम्परायाः 'नन्दीसूत्रम्' इति प्राकृतग्रन्थः प्रसिद्धः । ग्रन्थोऽयं ज्ञानकोष इव उपयुक्तः । अस्य ग्रन्थस्य विवरणाय मलयगिरि-आचार्यैः संस्कृतभाषया टीकैका लिखिता । तस्याः टीकायाः सम्पादितः भागोऽयम् ।

'सूत्रार्थग्रहणे शिष्यः कीदृशः भवेत्' एवं स्पष्टीकर्तुं भेरीदृष्टान्तः अत्र प्रस्तुतः । भगवता देवेन वासुदेवाय प्रसन्नमनसा अमङ्गलनाशाय भेरी प्रदत्ता । ततस्ततः ....

ततः चन्दनमयीम् अशिवोपशमनीं देवो भेरीमयच्छत् कल्पं चास्याः अकथयत् – ''यथा षण्मासषण्मासपर्यन्ते निजाऽऽस्थानमण्डपे वाद्यैषा भेरी । शब्दश्चास्याः सर्वतो द्वादशयोजनव्यापी जलभृन्मेघध्वनिः इव गम्भीरः प्रसरिष्यति। यश्च शब्दं श्रोष्यति तस्य प्राक्तनो व्याधिः नियमतः अपयास्यति। भावी च भूयः षड्भ्यः मासेभ्यः पूर्वं न भविष्यति।'' तत एवमुक्त्वा देवः स्वस्थानमगच्छत्। वासुदेवोऽपि तां भेरीं सदैव भेरीताडननियुक्ताय समर्पितवान्। शिक्षां चास्मै ददौ – ''यथा षण्मासषण्मासपर्यन्ते ममास्थानमण्डपे वाद्यैषा त्वया भेरी यत्नतः च रक्षणीया ।'' ततो द्वितीयदिवसे विशिष्टसिंहासने उपविष्टः तां भेरीमताडयत्। भेरीशब्दश्रवणसमनन्तरमेव दिनपतिकरताडितम् अन्धकारम् इव द्वारवत्यां पुरि सकलमपि रोगजालं विध्वंसमुपागच्छत् ।

तत एवं व्याधिविकले गच्छति काले कोऽपि दूरदेशान्तरवर्ती धनाढ्यो महारोगाभिभूतो भेरीशब्दमाहात्म्यम् आकर्ण्य द्वारवतीमगच्छत् । स दैवविनियोगात् भेरीताडनदिवसातिक्रान्ते प्राप्तः। ततोऽचिन्तयत्, ''कथमिदानीमहं भविष्यामि? यतः भेरीताडनं षण्मासानन्तरमेव । षड्भिः च मासैः एषः प्रवर्धमानो व्याधिरसूनपि कवलयिष्यति। ततः किं करोमि इति । इत्थं कतिपयदिनानि चिन्ताशोकसागरनिमग्नः कथमपि शेमुषीपोतमासाद्य तर्तुं प्रायतत-'यदि तस्याः शब्दतः अपि रोगः अपयाति तर्हि तदेकशकलं घर्षित्वा प्राशनेन सुतरामपयास्यति। प्रभूतं च मे स्वम्। ततः प्रलोभयामि धनेन भेरीवादकम् । येन तस्याः शकलम् एकं मे समर्पयति ।' ततः प्रलोभितो धनेन भेरीवादकः । ततः सः तच्छकलमेकं तस्मै अयच्छत्। तत्स्थाने च तस्याम् अन्यत् शकलं योजितम्। एवमन्यान्यदेशान्तरात् आयाताः रोगिजनाः । तेभ्यः धनलुब्धतया खण्डखण्डप्रदानेन सकलापि भेरी कन्थेव खण्डसङ्घातात्मिका कृता । ततः अपगतः दिव्यप्रभावः।

ततः प्रातः आस्थानमण्डपे सिंहासने समुपविश्य आकारितः भेरीताडननियुक्तः पुमान् । दत्तः च आदेशः अस्मै भेरीताडने । ततस्ताडिता तेन भेरी । साऽपगतदिव्यप्रभावा न भाङ्कारनादेन आस्थानमण्डपमात्रम् अपि पूरयति । ततो विस्मितो वासुदेवो यथा किमेषा न आस्थानमण्डपम् अपि भाङ्कारनादेन पूरयितुं शक्तवती? ततः स्वयम् अवलोकयामास तां भेरीम् । दृष्टा सा महादरिद्रकन्था इव लघु-लघुतर-शकल-सहस्र-सङ्घातात्मिका । ततः चुकोप तस्मै वासुदेवो, 'रे

दुष्टाधम, किमिदम् ?'' ततः स प्राणभयात् सकलमपि यथावस्थितमकथयत्। ततः स तत्कालमेव निरोपितो विनाशाय ।

ततो भूयोऽपि वासुदेवो जनानुकम्पया तं देवम् आराधयामास । ततः प्रत्यक्षीबभूव देवः । कथितवान् च वासुदेवो प्रयोजनम् । ततः पुनरपि दत्तवान् अशिवोपशमनीं भेरीम् । तां च आप्तत्वेन सुनिश्चिताय वासुदेवः समर्पयामास।

यथा भेरी तथा प्रवचनावगतौ सूत्रार्थौ । यः सूत्रार्थावन्तराले विस्मृत्य विस्मृत्य अन्यतः सूत्रम् अर्थं वा संयोज्य कन्थासमानौ करोति स भेरी-ताडन-नियुक्त-प्रथम-पुरुष-समानः । स च एकान्तेन अयोग्यः। यस्त्वाचार्यप्रणीतौ सूत्रार्थौ यथावत् अवधारयति स कल्याणसम्पदे योग्यः ।

वाग्विशेषः ।

१. कवलयिष्यति - 'कवल' शब्दात् नामधातुः 'कवलय्', लृट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् । एषा वैशिष्ट्यपूर्णा रचना ।

२. अगमत् - गम् (१ प.प.) लुङ् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् । लुङ्लकारः दशसु लकारेषु एकः भूतकालप्रदर्शकः ।

३. प्रत्यक्षीबभूव - प्रत्यक्ष + भू च्विरूपम् , लिट् , प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

४. अस्मिन् पाठे आम्-प्रत्ययान्तानि लिट्लकारस्य नैकानि रूपाणि सन्ति। (समर्पयामास, निभालयामास इ.)

शब्दार्थः ।

१) अशिवोपशमनी	- अमङ्गलहारिणी ।	२) भेरी	- दुन्दुभिः ।
३) कल्पः	- नियमः ।	४) प्राक्तनः	- पुरातनः ।
५) असु	- प्राणः ।	६) स्वम्	- धनम् ।
७) शकलः	- खण्डः ।	८) शेमुषीपोतः	- बुद्धिरूपा नौका ।
९) खण्डसङ्घातात्मिका	- खण्डसमूहेन युक्तः ।	१०) आस्थानमण्डपः	- सभामण्डपः ।
११) शिक्षा	- आदेशः ।	१२) रोगजालम्	- रोगसमूहः ।
१३) विध्वंसम् उपागमत्	- नष्टः अभवत् ।	१४) कवलयिष्यति	- गिलयिष्यति ।
१५) एकान्तेन	- सर्वथा ।	१६) आचार्यप्रणीतौ	- आचार्यैः अध्यापितौ ।

सन्धिविग्रहः ।

१) वाद्यैषा	- वाद्या + एषा ।	२) शब्दश्चास्याः	- शब्दः + च + अस्याः ।
३) व्याधिरसूनपि	- व्याधिः + असून् + अपि ।	४) सूत्रार्थावन्तराले	- सूत्रार्थौ + अन्तराले ।
५) यस्त्वाचार्यप्रणीतौ	- यः + तु + आचार्यप्रणीतौ		

समासविग्रहः ।

१) अन्यान्यदेशान्तरायातरोगिजनेभ्यः - अन्यश्च अन्यश्च अन्यान्यौ । इतरेतरद्वन्द्वः ।
अन्य देशः देशान्तरम्। कर्मधारयः ।
अन्यान्यदेशान्तरात् आयाताः । पञ्चमीतत्पुरुषः ।
अन्यान्यदेशान्तरायाताः रोगिजनाः । कर्मधारयः । तेभ्यः ।

२) द्वादशयोजनव्यापी - द्वादशानां योजनानां समाहारः - द्वादशयोजनम् । द्विगुः ।
द्वादशयोजनं व्याप्नोति । उपपदतत्पुरुषः ।

३) भेरीताडननियुक्ताय - भेर्याः ताडनं भेरीताडनम् । षष्ठीतत्पुरुषः ।
भेरीताडने नियुक्तः । सप्तमीतत्पुरुषः । तस्मै ।

४) चिन्ताशोकसागरनिमग्नः - चिन्ता च शोकः च चिन्ताशोकौ । इतरेतरद्वन्द्वः ।
चिन्ताशोकयोः सागरः । षष्ठीतत्पुरुषः ।
चिन्ताशोकसागरे निमग्नः । सप्तमीतत्पुरुषः ।

५) जनानुकम्पा - जनेषु अनुकम्पा । सप्तमीतत्पुरुषः ।

६) अपगतदिव्यप्रभावा - दिव्यः प्रभावः । कर्मधारयः ।
अपगतः दिव्यप्रभावः यस्याः सा बहुव्रीहिः ।

७) प्रवचनावगतौ - प्रवचनेन अवगतौ । तृतीयातत्पुरुषः ।

८) सूत्रार्थौ - सूत्रं च अर्थः च । इतरेतरद्वन्द्वः ।

रूपपरिचयः ।

१) तर्तुम् - तृ-तर् (१ प.प.), हेत्वथक-तुमन्त-अव्ययम् ।

२) घर्षित्वा - घृष् (१ प.प.), पूर्वकालवाचक-त्वान्त-अव्ययम् ।

३) अपयास्यति - अप+या (२ प.प.), लृट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

४) प्रलोभयामि - प्र+लुभ् (४ प.प.), णिजन्तम् , लट् उत्तमपुरुषः, एकवचनम्।

५) प्रलोभितः - प्र+लुभ् (४ प.प.), णिजन्तम् , क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम्।

६) योजितम् - युज् (७ उ.प.), णिजन्तम् , क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , नपुंसकलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम्।

७) विस्मितः - वि+स्मि (१ आ.प.), क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

८) शक्तवती - शक् (५ प.प.), क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।

९) निभालयामास - नि+भल् (१० आ.प.), आम्-प्रत्ययान्त-लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१०) आराधयामास - आ+राध् (५ प.प.), णिजन्तम् , आम्-प्रत्ययान्त-लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

११) समर्पितवान् - सम्+ऋ (१ प.प.), णिजन्तम् , क्त-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

१२) आकर्ण्य - आ+कर्ण् (१० उ.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।

१३) कथितवान् - कथ् (१० उ.प.), क्तवतु-प्रत्ययान्त-विशेषणम् , पुंलिङ्गम् , प्रथमा, एकवचनम् ।

१४) समर्पयामास - सम्+ऋ (१ प.प.), आम्-प्रत्ययान्त-णिजन्तम्, लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१५) अवधारयति - अव+धृ (१ प.प.), णिजन्तम्, लट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१६) प्रत्यक्षीबभूव - प्रत्यक्ष+भू (१ प.प.), च्विरूपम्, लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१७) अवनीया - अव+नी (१ प.प.), कृत्य-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, स्त्रीलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।

१८) उपागमत् – उप+आ+गम् (१ प.प.), लुङ्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।

१९) प्रवर्धमानः – प्र+वृध् (१ आ.प.), शानच्-प्रत्ययान्त-विशेषणम्, पुंल्लिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) वाद्यैषा त्वया भेरी यत्नतश्चावनीया ।

२) ततः प्रलोभयामि धनेन भेरीवादकम् ।

३) ततः अपगतः दिव्यप्रभावः ।

४) यथा भेरी तथा प्रवचनावगतौ सूत्रार्थौ ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१) देवः कीदृशीं भेरीम् अयच्छत् ?

२) भेर्याः शब्दं श्रुत्वा किं नियमतोऽपयास्यति ?

३) वासुदेवः भेरीं कस्मै समर्पितवान् ?

४) वासुदेवः किमर्थं देवम् आराधयामास ?

५) कः कल्याणसम्पदे योग्यः ?

६) दूरदेशान्तरवर्ती धनाढ्यः किमर्थं द्वारवतीम् अगच्छत् ?

७) धनलुब्धतया भेरीवादकेन भेर्याः स्थितिः कीदृशी कृता ?

३. प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

१) धनाढ्यः भेरीशब्दमाहात्म्यमाकर्ण्य द्वारवतीमगच्छत् ।

२) स प्राणभयात् सकलमपि यथावस्थितमकथयत् ।

३) देवो भेरीम् अयच्छत् ।

४) वासुदेवो जनानुकम्पया देवम् आराधयामास ।

५) वासुदेवः तां भेरीं भेरीताडननियुक्ताय समर्पितवान् ।

४. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

कल्पः, मेघः, धनाढ्यः, पोतः, सुतराम्,

५. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

अशिवम्, भावी, प्रभूतम्, अयोग्यः

६. समानार्थकशब्दान् मेलयत ।

अ	आ
भेरी	खण्डः
दिनपतिः	बुद्धिः
असवः	ध्वनिः
प्रभूतम्	दुन्दुभिः
शकलः	सूर्यः
शेमुषी	धनम्
व्याधिः	प्राणाः
अन्धकारः	विपुलम्
शब्दः	रोगः
स्वम्	तमः

७. विरुद्धार्थकशब्दान् मेलयत ।

अ	आ
दूरम्	निर्भयः
धनाढ्यः	क्षयन् (क्षीयमाणः)
प्रभूतम्	समीपम्
प्रवर्धमानः	दरिद्रः
सभयः	अल्पम्

८. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	आ
भेरी	प्रलोभितः
धनाढ्यः	पुरी
द्वारवती	चन्दनमयी
वासुदेवः	व्याधिविकलः
भेरीवादकः	विस्मितः

९. सूचनानुसारं परिवर्तयत ।

१) देवः स्वस्थानम् अगमत् । (लङ्लकारे परिवर्तयत)
२) धनाढ्यः भेरीशब्दमाहात्म्यम् आकर्ण्य द्वारवतीमगच्छत् । (पूर्वकालवाचकं ल्यबन्तं निष्कासयत)
३) ततस्ताडिता तेन भेरी । (वाच्यपरिवर्तनं कुरुत)
४) वासुदेवः प्रयोजनं कथितवान् ।(वाच्यपरिवर्तनं कुरुत)
५) व्याधिविकले गच्छति काले कोऽपि धनाढ्यो भेरीशब्दमाहात्म्यमाकर्ण्य द्वारवतीमगच्छत् । (सतिसप्तमीरचनां निष्कासयत)

१०. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) देवः अस्याः कल्पम् अकथयत् । (भेरी)
२) देवः भेरीं भेरीताडननियुक्ताय समर्पितवान् । (तद्)
३) द्वारवत्यां पुरि सकलमपि रोगजालं विध्वंसम् उपागच्छत् । (तद्)
४) प्रलोभयामि धनेन भेरीवादकम् । (तद्)
५) यथा भेरी तथा प्रवचनावगतौ सूत्रार्थौ । (तद्)

उपक्रमः –

प्रजाहितदक्षस्य राज्ञः काञ्चित् कथां लिखत ।

***

सति–सप्तमी

घण्टानादः
छात्राणां गमनम्

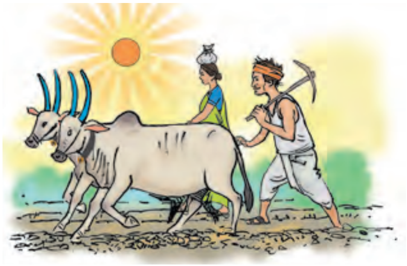

सूर्यस्य उदयः
कृषीवलस्य कार्यम्

रेलयानस्य आगमनम्
यात्रिकाणाम् आरोहणम्

(एकस्याः क्रियायाः अनन्तरं साक्षात् तत्सम्बधिनी अपरा क्रिया भवति । किन्तु कर्ता भिन्नः ।)

१. घण्टानादे जाते छात्राः वर्गात् बहिः अधावन् ।
२. सूर्ये उदिते कृषीवलः कार्यम् आरभते ।
३. रेलयाने सम्प्राप्ते यात्रिकाः यानम् आरूढाः ।
} ईदृशी रचना सतिसप्तमी नाम्ना प्रसिद्धा ।

सतिसप्तमीरचनां निष्कास्य अपि एतानि वाक्यानि लेखितुं शक्यानि ।

१. यदा घण्टानादः जातः तदा छात्राः वर्गात् बहिः अधावन् ।
२. यदा सूर्यः उदितः तदा कृषीवलः कार्यम् आरभते । ३. यदा रेलयानं सम्प्राप्तं तदा यात्रिकाः यानम् आरूढाः ।

स्वाध्यायः

सतिसप्तमीरचनां निष्कासयत ।

१) आम्रे पतिते किशोरः अधावत् ।
२) वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ।
३) रामे वनं गते रावणेन सीता अपहृता ।
४) अपत्ये क्रन्दिते माता धावन्ती आगच्छत् ।
५) अध्यापके प्रविष्टे तूष्णीम् उपविशन्तु ।
६) मोदकं खादितवति बालके माता आगता ।
७) ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ?
८) क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं प्रविशति ।
९) दुःखेषु प्राप्तेषु न तस्य उद्वेगः ।
१०) प्राप्ते मित्रे विमुखः न भवति सः ।
११) तण्डुलेषु सुपक्वेषु अग्निं शामय ।

सतिसप्तमीरचनां निष्कासयितुं कदाचित् 'यद्यपि–तथापि', 'यदि–तर्हि', 'यावत्–तावत्' एतेषामपि प्रयोगः भवति ।
यथा –

१. कृतेऽपि अध्ययने पूर्णगुणान् न प्राप्नोमि । – यद्यपि कृतम् अध्ययनं तथापि पूर्णगुणान् न प्राप्नोमि ।
२. रचितेऽपि काव्ये फलं न प्राप्यते । – यद्यपि रचितं काव्यं तथापि फलं न प्राप्यते ।
३. अवशिष्टे अन्ने दरिद्रेषु वितर । – यदि अवशिष्टम् अन्नं तर्हि दरिद्रेषु वितर ।
४. मृत्यौ निश्चिते भयेन किम् ? – यदि मृत्युः निश्चितः तर्हि भयेन किम् ?
५. सिद्धे पाके अतिथयः आगताः । – यावत् सिद्धः पाकः तावत् अतिथयः आगताः ।
६. धनस्य अभावे दुर्लक्षितः आसम् । – यावत् धनस्य अभावः (आसीत्) तावत् दुर्लक्षितः आसम्।

षष्ठः पाठः । देवेषु सत्यम् असुरेषु अनृतम् ।

भूमिका – संस्कृतकथावाङ्मयस्य मूलं वैदिकसाहित्ये दृश्यते । ब्राह्मणग्रन्थाः नाम वैदिकसाहित्यस्य एकतमः विभागः । एतेषु गद्यग्रन्थेषु विपुलाः विविधाः च कथाः प्राप्यन्ते । तासु देवासुरसम्बद्धाः नैकाः कथाः दृश्यन्ते । कथाद्वारेण ब्राह्मणग्रन्थाः नीतिम् उपदिशन्ति । एताः कथा अतीव रोचकाः सन्ति ।

शुक्लयजुर्वेदस्य मुख्यः ब्राह्मणग्रन्थः नाम शतपथब्राह्मणम् । अस्मिन् ब्राह्मणग्रन्थे शतम् अध्यायाः सन्ति । अतः शतपथब्राह्मणम् इति उच्यते । तत्रस्था एषा देवासुरयोः कथा रञ्जिका तथैव बोधपरा अस्ति । शतपथब्राह्मणे नवमे काण्डे आगता एषा कथा ।

साम्प्रतं स्पर्धायुगे सत्यम् अनुपयुक्तम्, असत्यम् एव उपयुक्तम् इति प्रतिभाति । यः मनुष्यः सत्येन चरति सः तत्कालं यशः न प्राप्नोति इति दृश्यते । सः वञ्चनशीलेभ्यः धनमानयशोविहीनः इव प्रतिभाति। किन्तु, सत्यानुगामी सः अन्ततः यशो विन्दते यथा देवासुरेषु देवाः अन्ते विजयिनः अभवन् । क्षारमृत्तिका यथा जलपानेन पीना भवति तथैव, नित्यम् अनृतं वदन्तः असुराः धनमानयशोभिः अवर्धन्त, किन्तु यथा क्षारमृत्तिका दोषपूर्णा तथैव ते मदोन्मत्ताः दर्पिताः आसन् । अन्ततः ते असुराः अभिभूताः । 'सत्यमेव जयते, नानृतम् ।' असत्यवाचिनां यशः न शाश्वतम् इति अत्र सरसतया स्पष्टीकृतम् ।

देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याः । प्रजापतेः पितुः सत्यानृते वाचमेव दायाद्यमुपेयुः । सत्यं चैवानृतं च वाक् । त उभय एव सत्यमवदन्, उभये अनृतम् अवदन् । ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ।।

अनृतम् उत्सृज्य ते देवा सत्यम् अन्वालेभिरे । उ ह असुरा सत्यम् उत्सृज्य अनृतम् अन्वालेभिरे ।।

तद् ह यदसुरेषु सत्यम् आस तद् ईक्षाञ्चक्रे, देवा वा अनृतम् उत्सृज्य सत्यम् अन्वालप्सत । हन्त तद् (देवान्) अयानि । तद् सत्यं देवान् आजगाम ।।

यद्देवेषु अनृतम् आस, तद् ईक्षाञ्चक्रे, असुरा वा सत्यम् उत्सृज्य अनृतम् अन्वालप्सत। हन्त तद् (असुरान्) अयानि।'' तद् अनृतम् असुरान् आजगाम ।।

ते देवाः सर्वं सत्यम्, सर्वम् असुरा अनृतम् अवदन् । आसक्ति (आग्रहपूर्वकं) सत्यं वदन्तः ते देवाः, प्रथमतः ऐषावीरतरा (धनमानयशोभिः कृशाः) इव बभूवुः, न असुरान् इव आढ्यतरा (धनमानयशोभिः सम्पन्नाः) आसुः। किन्तु, देवा हि एव अन्ततः (विजयिनः) अभवन् । तस्मादु हैतद् य आसक्ति सत्यं वदति, सः प्रथमतः ऐषावीरतर (धनमानयशोभिः कृशः) इवैव भवति, नाढ्यतर (धनमानयशोविहीनः) इव भवति । परन्तु, स ह त्वेव अन्ततो (विजयी) भवति ।। अथ ह यथा पिपासुः ऊष (जलं पातुमिच्छमाना क्षारमृद् जलपानेन पीना भवति) तथा आसक्ति (आग्रहपूर्वकं) अनृतं वदन्त असुरा आढ्या इव आसुः । परन्तु, अन्ते परा हि असुरा अभवन् (पराजिताः)। तस्माद् उ ह्यैतद् य आसक्ति अनृतं वदति, सः प्रथमतः ऊष इवैव पिस्यति (प्रभूतजलपानं करोति) आढ्य इव भवति (प्यायते)। किन्तु, स ह त्वेव अन्ततो पराजयते ।।

वाग्विशेषः ।

१. अस्यां कथायां वा, ह, उ इत्यादिपादपूरणानां प्रयोगः वारं वारं कृतः ।
२. लिट्लकारस्य रूपाणि अपि बहूनि सन्ति ।
३. समासाः अपि न दीर्घा अत्र । 'सत्यानृते' इति इतरेतरद्वन्द्वसमासस्य विग्रहोऽपि 'सत्यं च एव अनृतं च' इति परिच्छेदे एव उल्लिखितः ।
४. 'अनाढ्यतर' शब्दस्य स्थाने 'नाढ्यतर' इति शब्दः प्रयुक्तः । तर-तम भावस्य प्रयोगोऽपि परिच्छेदे दृश्यते ।
५. धातु-उपसर्गयोः मध्ये व्यवधानं वर्तते । यथा-परन्तु, अन्ते पर हि असुरा अभवन् ।
६. कथायाम् 'इव' अव्ययम् उपमार्थे प्रयुक्तम् ।
७. 'प्राजापत्याः' इति तद्धितरूपमपि प्रयुक्तं कथायाम् ।
८. वाक्यानां द्विरुक्तिः अपि अस्ति इति रचनावैशिष्ट्यम् ।

शब्दार्थः।

१) दायाद्यम् – पुत्रेषु विभजनीयं पितुः धनम्, विभागार्हपितरादिधनम् । देवाः च असुराः च प्रजापतेः पुत्राः । ते पितुः धनरूपेण वाचं प्राप्तवन्तः ।
२) वाचमेव सत्यानृते – वाक् द्विविधा, सत्या च असत्या च । अनृतं नाम असत्यम् ।
३) अन्वालेभिरे – स्वीचक्रुः, जगृहुः ।
४) अन्वालप्सत – आजगाम ।
५) ईक्षाञ्चक्रे – ददर्श, चिन्तयाञ्चकार ।
६) ऐषावीरः – कृशमानवः । अस्मिन् परिच्छेदे धनमानयशोभिः कृशः इत्यर्थः ।
७) ऊषः – क्षारमृत्तिका, क्षारमृद् । क्षारमृत् केवलं जलपानं करोति । जलपानेन सा वर्धते । किन्तु, वर्धितायाः तस्याः न कापि उपयुक्तता कृष्याः कृते ।
८) परा ह त्वेव अन्ततो भवति परा हि असुरा अभवन् – अन्ततः (अनृतवाचिनः) पराजयन्ते यथा देवासुरेषु अनृतवाचिनः असुराः पराजयन्त ।
९) पिपासुः ऊष इव – आत्यन्तिकं पातुम् इच्छन्ती क्षारमृत्तिका इव ।
१०) ऊष इव पिस्यति आढ्य इव भवति – क्षारमृत्तिका पानं करोति, पानेन पिनुते, तथा अनृतवाची यशसा वर्धते किन्तु उन्मत्तो भवति ।

सन्धिविग्रहः ।

१) दायाद्यमुपेयुः	– दायाद्यम् + उपेयुः ।	२) एवासुः	– एव + आसुः ।
३) तद्धेदम्	– तत् + ह + इदम् ।	४) यद्देवेषु	– यत् + देवेषु ।
५) तस्मादु	– तस्मात् + उ ।	६) ह्यैतद्	– हि + एतद् ।

७) देवाश्चासुराश्चोभये – देवाः + च + असुराः + च + उभये ।

समासविग्रहः ।

१) देवासुराः – देवाः च असुराः च । इतरेतरद्वन्द्वः । २) सत्यानृते – सत्यं च अनृतं च । इतरेतरद्वन्द्वः ।

रूपपरिचयः ।

१) उपेयुः – उप + इ (२ प.प.), विधिलिङ्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
२) अन्वालेभिरे – अनु + आ + लभ् (१ आ.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
३) उत्सृज्य – उद् + सृज् (६ प.प.), पूर्वकालवाचक-ल्यबन्त-अव्ययम् ।
४) ईक्षाञ्चक्रे – ईक्ष् (१ आ.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
५) अन्वालप्सत – अनु + आ + लभ् (१ आ.प.), लुङ्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् । वैदिकरूपम् ।
६) आसुः – अस् (२ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम् ।
७) आस – अस् (२ प.प.), लिट्, प्रथमपुरुषः, एकवचनम् ।
८) अयानि – इ (२ प.प.), लोट्, उत्तमपुरुषः, एकवचनम् ।
९) पिपासुः – पा (१ प.प.), सन्नन्तरूपम्, कृदन्तम्, पुंलिङ्गम्, प्रथमा, एकवचनम् ।

व्याकरणविशेषः ।

प्राजापत्याः – प्रजापतेः अपत्यानि पुमांसः, तद्धितम् ।

भाषाभ्यासः ।

१. माध्यमभाषया ससन्दर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१. ते देवाः सर्वं सत्यम् अवदन् सर्वम् असुरा अनृतम् ।
२. ते ह सदृशं वदन्तः सदृशा एवासुः ।
३. स ह त्वेव अन्ततो भवति देवा हि एव अन्ततोऽभवन् ।
४. परा ह त्वेव अन्ततो भवति परा हि असुरा अभवन् ।

२. पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

१. देवासुराः कस्य पुत्रा आसन्?
२. दायाद्यरूपेण देवासुराः किं किं प्राप्नुवन् ?
३. देवाः किम् अन्वालेभिरे?
४. असुराः किम् अन्वालेभिरे?
५. देवाः किम् उदसृजन्?
६. असुराः किम् उदसृजन्?
७. अन्ततः के विजयिनोऽभवन्?
८. अन्ततः के पराजिता आसन्?

३. समानार्थकशब्दान् लिखत ।

देवाः, असुराः, पिता, सत्यम्, वाक्, पीनः

४. विरुद्धार्थकशब्दान् लिखत ।

देवाः, असुराः, सत्यम्, ऐषावीरतरः, अनाढ्यतरः, पीनः

५. विशेषण–विशेष्याणां मेलनं कुरुत ।

अ	ब
१) प्रजापते:	देवा:
२) दिव्या	पितु:
३) वदन्त:	वाक्

६. सूचनानुसारं परिवर्तनं कुरुत ।

१) सत्यं देवान् आजगाम । (लङ्लकारे परिवर्तयत ।)
२) देवा: हि अन्तत: विजयिन: अभवन् । (एकवचने परिवर्तयत ।)
३) स: अन्तत: पराजयते । (बहुवचने परिवर्तयत ।)

७. सर्वनामस्थाने नाम/नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

१) असुरा: अनृतम् अन्वालेभिरे । (तद्)
२) यद् देवेषु अनृतम् आस, तद् ईक्षाञ्चक्रे । (तद्)
३) सत्यं देवान् आजगाम । (तद्)
४) देवा: हि एव अन्तत: (विजयिन:) अभवन् । (तद्)

८. पृथक्करणं कुरुत ।

(अ) घटनाक्रमानुसारेण वाक्यानि पुनर्लिखत ।

क) १) देवा: असत्यम् उदसृजन् ।
२) देवासुरा: सत्यानृते दायाद्यरूपेण प्राप्तवन्त: ।
३) देवा: एव विजयिन: अभवन् ।
४) सत्यवादिन: देवा: ऐषावीरतरा: अभवन् ।

ख) १) देवासुरा: सत्यानृते दायाद्यरूपेण प्राप्तवन्त: ।
२) अनृतवादिन: असुरा: आढ्यतरा: अभवन् ।
३) असुरा: पराजिता: अभवन् ।
४) असुरा: सत्यम् उदसृजन् ।

(आ) जालरेखाचित्रं पूरयत ।

(१)

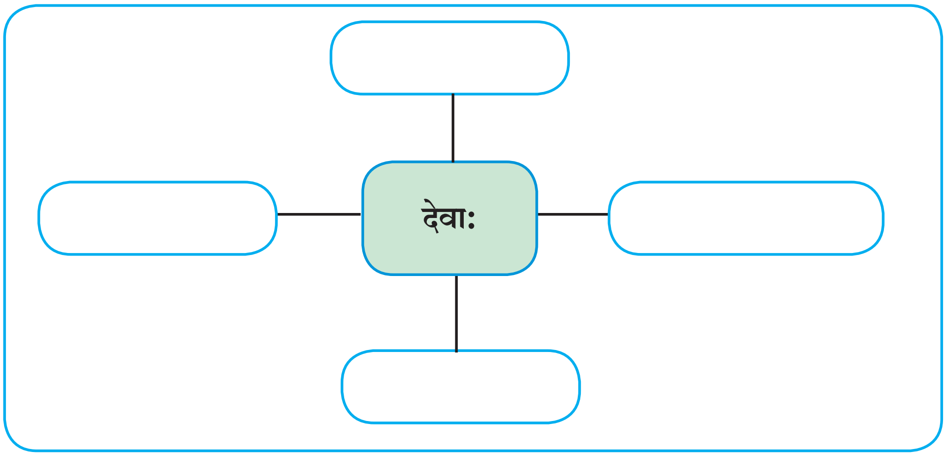

(२)

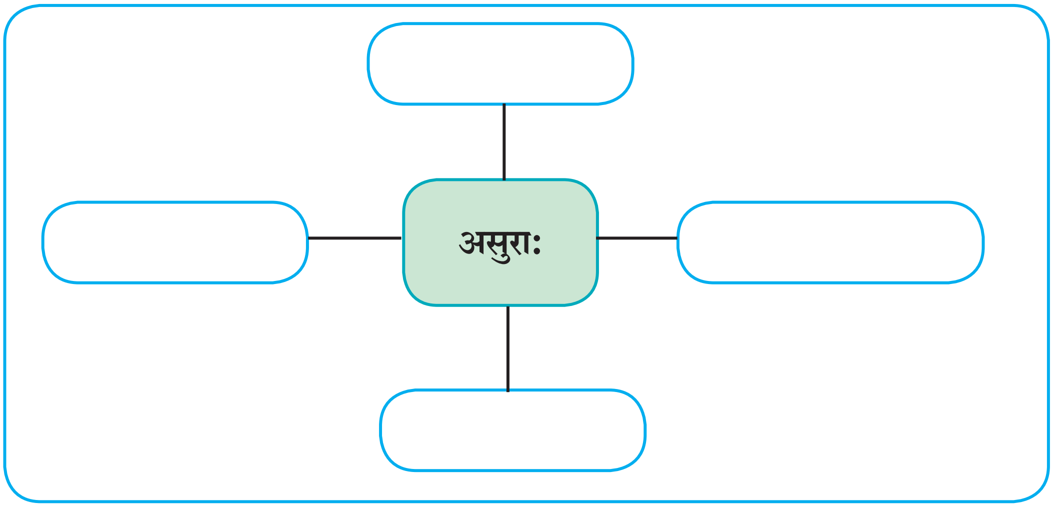

(इ) स्तम्भं पूरयत ।

देवाः	असुराः

(सत्यवादिनः, अनृतवादिनः, ऐषावीरतराः, आढ्यतराः)

(ई) प्रवाहिजालं पूरयत ।

(१) देवाः-

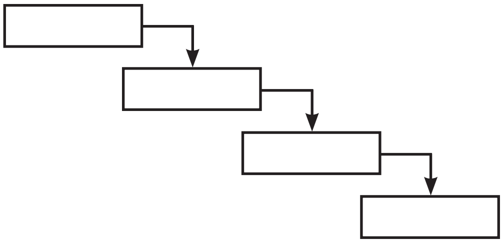

(विजयिनः, ऐषावीरतराः, सत्यस्वीकृतिः, वाग्रूपं दायाद्यम्)

(२)

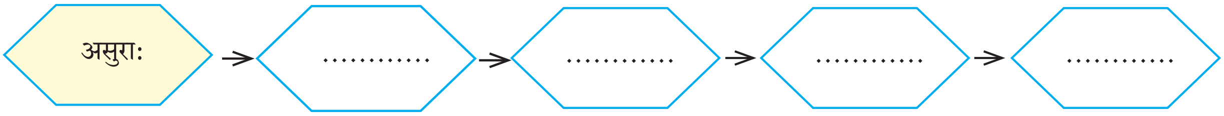

(वाग्रूपं दायाद्यम्, आढ्यतराः, पराजिताः, अनृतस्वीकृतिः)

उपक्रमः – १) वैदिकवाङ्मयेषु आगतानां कतिपयकथानां सङ्ग्रहणं कुरुत ।
२) उपनिषत्कथासु कस्याश्चित् कथायाः प्रस्तुतीकरणं कुरुत ।

***

चतुर्थमण्डलम् ।

सङ्कलितभाषाभ्यासः -४

१. गद्यांशं पठित्वा निर्दिष्टाः कृतीः कुरुत ।

क) अवबोधनम् ।

१) उचितं कारणं चित्वा वाक्यं पुनर्लिखत ।

शुकस्य श्लोकपठनेन राजा विस्मितः । यतः ....

प) शुकस्य उच्चारणम् अशुद्धम्, अस्पष्टम् ।

फ) शुकस्य उच्चारणं सुस्पष्टम्, स्वरः च मधुरः ।

२) कः कं वदति?

को दोषः, प्रवेश्यताम् ।

३) पूर्णवाक्येन उत्तरत ।

राज्ञः शूद्रकस्य राजधानी का?

४) नामस्थाने सर्वनाम प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत ।

नरपतेः पुरः निधाय पञ्जरम् उदघाटयत् ।

आसीत् राजा शूद्रको नाम । तस्य राज्ञः विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत्। एकदा प्रतिहारी राजानमब्रवीत्-देव, द्वारस्थिता काचित् कन्यका अन्येन केनचित् पुरुषेण सह पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति, ''अहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम्।'' एतदाकर्ण्य उपजातकुतूहलस्तु राजा, ''को दोषः, प्रवेश्यताम्'', इत्यादिदेश । तदा प्रतिहारी तां कुमारीं प्रावेशयत्। सा कन्यका राजानं प्रणनाम। स पुरुषस्तं विहङ्गममादाय किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत्, ''देव, विदितसकलशास्त्रः सकलभूतलरत्नभूतः अयं वैशम्पायनो नाम शुकः। तदयमात्मीयः क्रियताम्।'' एवं नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमुदघाटयत् । उद्घाटिते स विहङ्गराजो राजानमुद्दिश्य राजस्तुतिपरमेकं श्लोकं पपाठ। राजा तं श्रुत्वा सञ्जातविस्मयः प्रधानममात्यं कुमारपालितमब्रवीत्, ''श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता? महदाश्चर्यम्! प्रायेण पक्षिणः पशवश्च भयाहारनिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति। इदन्तु महच्चित्रम्।''

ख) पृथक्करणम् ।

घटनाक्रमानुसारेण वाक्यानि पुनर्लिखत ।

१) पुरुषेण पञ्जरस्य उद्घाटनम् ।

२) पुरुषद्वारा शुकविशेषतायाः कथनम् ।

३) शुकस्य श्लोकपठनम् ।

४) कन्यकायाः राजगृहं प्रति आगमनम् ।

२. अन्वयपूर्तिं कुरुत ।

कपोतश्च भयाद् गत्वा शिबेरङ्कमशिश्रियत् ।
मनुष्यवाचा श्येनोऽथ स तं राजानमब्रवीत् ॥

कपोतश्च .... गत्वा .... अङ्कम् अशिश्रियत् । अथ सः .... मनुष्यवाचा तं .... अब्रवीत् ।

३. माध्यमभाषया सरलार्थं लिखत ।

तथा च पूर्वं राजाभूत् तपस्वी करुणापरः ।
दाता धीरः शिबिर्नाम सर्वसत्त्वाभयप्रदः ॥१॥
तं वञ्चयितुमिन्द्रोऽथ कृत्वा श्येनवपुः स्वयम् ।
मायाकपोतवपुषं धर्ममन्वपतद् द्रुतम् ॥२॥

अथवा

श्येनो जगाद यद्येवमात्ममांसं प्रयच्छ मे ।
तथेति तत् प्रहृष्टः सन् स राजा प्रत्यपद्यत ॥

यथा यथा च मांसं स्वमुत्कृत्यारोपयन्नृपः ।
तथा तथा तुलायां स कपोतोऽभ्यधिकोऽभवत् ॥

४. ससंदर्भं स्पष्टीकुरुत ।

१) ते ह सदृशं वदन्तः, सदृशाः एव आसुः ।

२) ततः अपगतः दिव्यप्रभावः ।